

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jakub Rudý

Politický systém a socioekonomické proměny v NDR: 1958 – 1968

Political system and socio-economic changes in the GDR: 1958 – 1968

Praha 2016

Vedoucí práce: PhDr. Mgr. Tomáš Vilímek, Dr., Ph.D.

## **PODĚKOVÁNÍ**

Rád bych na tomto místě poděkoval panu doktoru Tomáši Vilímkovi za trpělivost prokázanou při vedení této práce.

# PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem *Politický systém a socioekonomické proměny v NDR: 1958 – 1968* vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 14. července 2016

.....

Bc. Jakub Rudý, v. r.

# ANOTACE A KLÍČOVÁ SLOVA

## **Anotace**

Předkládaná diplomová práce se si klade za cíl pomoci historické (diachronní) komparace srovnat základní aspekty politického, hospodářského a sociálního vývoje Německé demokratické republiky (NDR) mezi lety 1958 – 1963 s přesahem do roku 1968. Mezníkem mezi srovnávanými obdobími je stavba Berlínské zdi v roce 1961. V této souvislosti se práce zaměřuje na otázku, do jaké míry byl vnitřní vývoj v NDR po roce 1961 (ne)kontinuální. Jinými slovy otázka zní, je-li možno proměnu politického režimu a socioekonomických reálií ve vývoji země po roce 1961 považovat za přirozené pokračování předešlého vývoje, které sice proměňuje prostředky a reformuluje cíle, ale zachovává svůj původní charakter a zaměření. Nebo je potřeba k ní přistupovat jako k odklonu od předešlého vývoje a budování kvalitativně odlišného režimu.

## **Klíčová slova**

Německá demokratická republika, Sjednocená socialistická strana Německa, Walter Ulbricht, modernizace, Nový ekonomický systém

# **ANNOTATION AND KEY WORDS**

## **Annotation**

The main aim of the thesis is to compare (by diachronic historical comparison) the basic aspects of political, economic and social development of the German Democratic Republic (GDR), between the years 1958 and 1963 with the overlap to the year 1968. The milestone between the two periods is the building of the Berlin wall in 1961. In this context, the thesis examines to what extent the inner development in the GDR after 1961 can be seen as (non)continual. In other words, the questions asked are, whether we can see the change of the political regime and socio-economic realities in the development of the country after 1961 as a natural continuation of the previous development, even while changing its means and reformulating its goals, but retaining its original character and focus, or if we need to approach the change of the political regime as a diversion from the previous development and as such to approach it as a qualitatively different regime.

## **Key Words**

German Democratic Republic, Socialist Unity Party of Germany, Walter Ulbricht, Modernization, New Economic system

## Obsah

Seznam zkratek .....	3
1. Úvod .....	4
2. Metodologie a cíle práce .....	6
2.1. Terminologie a základní východiska .....	6
2.2. Koncept modernizace .....	7
2.3. Komparativní metoda .....	8
2.4. Výzkumné otázky .....	10
2.5. Struktura práce .....	10
2.6. Stav výzkumu v oblasti .....	11
2.7. Periodizace dějin NDR .....	13
3. Vznik NDR a její vývoj v 50. letech .....	14
3.1. Formování samostatné NDR .....	14
3.1.1. Poválečná rekonstrukce .....	14
3.1.2. Následování sovětského vzoru .....	15
3.1.3. Demografie a zaměstnanost žen .....	17
3.2. Počátky vlády SED .....	18
3.2.1. Vznik SED .....	18
3.2.2. Formování strany a stranické struktury .....	20
3.2.3. Krizový rok 1953 .....	22
4. NDR v letech 1958 – 1961 .....	25
4.1. Ekonomická a sociální politika SED, stav hospodářství NDR .....	25
4.1.1. Pětiletý plán 1958 .....	25
4.1.2. Sedmiletý plán 1959 .....	26
4.1.3. Zrušení potravinových lístků, kulminace krize let 1960 – 1961 .....	27
4.2. Struktura, organizace a politické plány SED .....	30
4.2.1. První náznaky reformního uvažování .....	30
4.2.2. V. Sjezd SED .....	31
4.2.3. Kolektivizace venkova .....	32
4.3. Společnost .....	33
4.3.1. Masová emigrace .....	33
4.3.2. Grenzgänger .....	35
4.3.3. Další aspekty .....	36
5. Stavba Berlínské zdi .....	39
5.1. Shrnutí příčin .....	39

5.2.	Okolnosti stavby.....	41
5.3.	Bezprostřední dopady a reakce .....	42
5.4.	Hodnocení významu.....	44
6.	NDR v období po roce 1961 .....	46
6.1.	Ekonomická reforma roku 1963 a cesta k ní.....	46
6.1.1.	Ekonomická situace po stavbě Berlínské zdi.....	46
6.1.2.	Ideologické a myšlenkové základy reformy .....	49
6.1.3.	Nový ekonomický systém plánování a řízení.....	51
6.2.	Vývoj SED .....	54
6.2.1.	Druhá destalinizace a nový program KSSS .....	54
6.2.2.	Nový program SED .....	56
6.2.3.	Generační, organizační a kádrové proměny SED.....	57
6.3.	Společnost .....	59
6.3.1.	Nová éra 60. let.....	59
6.3.2.	Demografický vývoj .....	61
6.3.3.	Prvky modernizace společnosti .....	62
6.3.4.	Politika směrem k mládeži a ve vzdělávání.....	65
6.3.5.	Represe a militarizace společnosti.....	66
7.	Období po reformě roku 1963 do roku 1968.....	69
7.1.	Hospodářský vývoj po roce 1963.....	69
7.2.	Vývoj společnosti po roce 1963.....	70
8.	Komparace a shrnutí.....	73
8.1.	Hospodářský vývoj a proměny hospodářské politiky .....	73
8.2.	Vývoj SED .....	74
8.3.	Proměny ve společnosti.....	76
8.4.	Shrnutí.....	77
9.	Závěr.....	78
	Literatura.....	80
	Periodická literatura .....	80
	Neperiodická literatura .....	81
	Internetové zdroje .....	84

## Seznam zkratek

<b>FDGB</b>	Svaz svobodných německých odborů; <i>Freier Deutscher Gewerkschaftsbund</i>
<b>FDJ</b>	Svobodná německá mládež; <i>Freie Deutsche Jugend</i>
<b>KPD</b>	Komunistická strana Německa; <i>Kommunistische Partei Deutschlands</i>
<b>KSSS</b>	Komunistická strana Sovětského svazu
<b>LPG</b>	Jednotná zemědělská družstva; <i>Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften</i>
<b>NDR</b>	Německá demokratická republika; <i>Deutsche Demokratische Republik</i>
<b>NÖSPL</b>	Nový ekonomický systém plánování a řízení; <i>Neues Ökonomisches System der Planung und Leitung</i>
<b>NVA</b>	Národní lidová armáda; <i>National Volksarmee</i>
<b>SBZ</b>	Sovětská okupační zóna; <i>Sowjetische Besatzungszone</i>
<b>SED</b>	Jednotná socialistická strana Německa; <i>Sozialistische Einheitspartei Deutschlands</i>
<b>SKK</b>	Sovětská kontrolní komise v Německu; <i>Sowjetische Kontrollkommission in Deutschland</i>
<b>SMAD</b>	Sovětská vojenská správa; <i>Sowjetische Militäradministration in Deutschland</i>
<b>SPD</b>	Sociálně demokratická strana Německa; <i>Sozialdemokratische Partei Deutschlands</i>
<b>SRN</b>	Spolková republika Německo, <i>Bundesrepublik Deutschland</i>
<b>ÚV SED</b>	Ústřední výbor SED, <i>Zentralkomitee der SED</i>
<b>VEB</b>	Lidový družstevní podnik; <i>Volkseigener Betrieb</i>
<b>VVB</b>	Spolek lidových družstevních podniků; <i>Vereinigung Volkseigener Betriebe</i>



# 1. Úvod

Tématem diplomové práce je historická analýza základních aspektů vývoje Německé demokratické republiky (dále jen NDR) v politické, ekonomické a sociální sféře a komparace mezi dvěma vymezenými časovými obdobími. Jedná se o komparaci vývoje mezi lety 1958 – 1961 a 1961 – 1963. Součástí práce bude i interpretace proměn politického vývoje Sjednocené socialistické strany (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, dále jen SED) v daném období. Nicméně politologická klasifikace režimu (typicky ve vztahu ke konceptu totalitarismu) nebude předmětem zájmu této práce. Autor se domnívá, že možnost uplatnění tohoto konceptu pro NDR, přinejmenším ve sledovaném období, byla v odborné literatuře dostatečně vyvrácena.<sup>1</sup> Předělem mezi oběma komparovanými obdobími je stavba Berlínské zdi. Autor sdílí závěry obsažené v odborné literatuře, které tuto stavbu interpretují nejen jako zásadní událost pro dějiny NDR, ale de facto jako skutečné založení její státnosti.<sup>2</sup>

Rok 1961 přichází 12 let od formálního vyhlášení NDR jako samostatné země a počátků jejího budování. Hlavní aktéři, kteří jsou za politický vývoj v zemi zodpovědní, stejně jako obyvatelé NDR, si proto živě pamatují nelehké začátky režimu včetně několika důležitých milníků. Tím hlavním je povstání roku 1953, ve kterém SED, potažmo NDR jako taková, ustály první velký protest obyvatel, který měl dalekosáhlý vliv na další politický vývoj v zemi.<sup>3</sup> Z těchto důvodů se práce ve stručnosti věnuje i vývoji v NDR od jejího vzniku a v průběhu 50. let. Tato kontextualizace umožní lépe vysvětlit a ilustrovat některé aspekty vývoje NDR ve sledovaném období. Samostatná část práce se věnuje také vývoji v NDR po roce 1963. Jejím cílem je v kratší analýze podpořit některé závěry a výsledky komparativní části a širší kontextualizace analyzovaných proměn, které se odehrály mezi lety 1961 – 1963.

Jedním z vedlejších cílů této práce je také přispět k polemice s některými mainstreamovými interpretacemi dějin NDR. Předně by autor rád zpochybnil vnímání

---

<sup>1</sup> Viz například Ross 2002; Ludz 1970.

<sup>2</sup> Viz například Kleßmann 2006a; Kowalczuk 2005.

<sup>3</sup> Viz například Kowalczuk 2005; Kleßmann, Stöver 1999.

NDR jako odvozené země, jejíž vnitřní vývoj je řízen vnějšími aktéry, byť mezinárodní okolnosti byly v mnoha chvílích jejího vývoje určující.<sup>4</sup> Rovněž by rád narušil stereotyp NDR jako země, která je ilustrativním dokladem nehybného socialistického zřízení, které pomalu spěje ke svému nevyhnutelnému zániku a nabídl pestřejší a diferencovanější pohled na čtyřicetileté dějiny této země.

---

<sup>4</sup> Jak poznamenává Corey Ross: „Zatímco vzestup a pád sovětského komunismu bude bezpochyby utvářet podstatnou kapitolu světových dějin pro budoucí generace, NDR bude, *v tomto pohledu* (zvýraznění J. R.), tvořit jen o málo méně, než vedlejší zápletku tohoto příběhu.“ (Ross 2002: 2 – 3)

## 2. Metodologie a cíle práce

### 2.1. Terminologie a základní východiska

Pro potřeby historické analýzy (a za účelem užití v nejvyšší možné míře neutrálního pojmu) bude tato práce nahlížet SED jako na státostranu<sup>5</sup> a jako k takové k ní bude v analýze přístupováno. Toto vymezení tedy předpokládá úzké propojení mezi SED a státem. Její sledovaný vnitřní vývoj a proměny v čase (na úrovni organizace i ideologie) jsou považovány za relevantní pro celospolečenský vývoj. V základní rovině bude východoněmecký politický režim považován za režim modernizační (viz níže). Politologická klasifikace východoněmeckého režimu není předmětem této práce.

Jak bylo zmíněno v úvodu, nevhodnost užití konceptu totalitarismu pro zvolené období v NDR v dostatečné míře již zachycuje odborná literatura. Je ale také vhodné uvést, že tento koncept je problematický sám o sobě. Předně „nelze pominout čistě politickou funkci konceptu, která, ačkoli často ignorována, bagatelizována či dokonce odmítána, je jeho nedílnou součástí“ (Štefek 2014: 17) Již v samotných počátcích byl koncept vymezen jako „antiteze liberálního státu“ (Štefek 2014: 20). Na metodologické úrovni je pak problematické velice nekonzistentní používání pojmu totalitarismus, především s ohledem na jeho nejasnost a jeho proměnlivé užívání jako ideálního typu, modelu či teorii či definice. (Štefek 2014: 17) Nicméně ani při ignorování nedostatků konceptu jeho užití na NDR není vhodné. (Ross 2002: 32)

V politické debatě o NDR se také dlouho užíval zkratkovitý pojem *Unrechtsstaat* ve smyslu opaku právního státu. Toto označení ale neodpovídalo zkušenostem mnohých obyvatel. Vznikla tedy potřeba přijít s pojmem, který by byl analytičtější a kromě postojů kritiků režimu zahrnoval i postoje těch, kteří se v tomto režimu snažili – a do jisté míry se jim to skutečně dařilo – žít podle vlastních představ. Pojem *Fürsorgediktatur*, tedy *pečovatelská diktatura*, se snaží zahrnout pozitivní aspekty východoněmeckého sociálního systému, tj. chápat systém komplexně, nikoliv pouze jako politický režim vybudovaný na mechanismech represe a násilí. Reflektuje rozporuplný charakter vlády SED rozkročené mezi emancipací a stalinistickým

---

<sup>5</sup> Ve smyslu překrývání strany a státu, jak tento pojem vymezuje Sartori. (Sartori 2005: 55–59)

způsobem vlády. *Fürsorge* v pojmu odkazuje na reformy a sociální programy směřující ke společenské rovnosti, solidárnosti a pomoci. *Diktatur* na represe a útlak, které období vlády SED provázely. Je to zároveň pokus přistoupit k NDR jinak než k ostatním diktaturám 20. století. „Rozporuplný pojem »Fürsorgediktatur« je koncepční reakce na podvojnou výzvu, kterou klade běžná alternativa mezi zatracením a apoteózou.“ (Jarausch 2010)

## 2.2. Koncept modernizace

V předložené práci implicitně obsaženým konceptem, který se v interpretaci vývoje NDR a SED jako státostrany promítá, je modernizace. Počátky jeho rozšiřování s aktuálně srozumitelnou konotací se datují přibližně do 60. let 20. století a souvisejí především se zvýšeným zájmem o studium zemí *Třetího světa*, potažmo o studium zemí pohybujících se po jiných trajektoriích vývoje, než industrializované západní společnosti. Slabinou konceptu je, že jeho jistá neohraničenost dovoluje zahrnout divergentní aspekty vývoje a „vyvolávat mlhavé a generalizované obrázky, které slouží k sumarizaci všech různých proměn sociálního života“. (Tipps 1973: 199 – 200) Nicméně pro potřeby této práce je možno modernizaci definovat jako „typ sociální změny, který je transformační ve svých dopadech a progresivní ve svých důsledcích“ a který působí na národní úrovni. (Tipps 1973: 202) Autor rovněž přijímá argument, že míra modernizace země a její demokratizace spolu nutně nesouvisí. „Vznik demokracie není vedlejší produkt ekonomického rozvoje. Demokracie je nebo není ustanovena politickými aktéry, kteří následují své cíle, a to může být iniciováno na jakémkoliv stupni rozvoje. Pouze ve chvíli, kdy je ustanovena, hrají ekonomická omezení svoji roli: šance na přežití demokracie jsou větší, když je země bohatší.“ (Przeworski, Limongi 1997: 177)

Koncept modernizace ostatně i v případě NDR sehrál stejnou roli jako u mnoha jiných zemí (byť z jiných částí světa), tedy roli hlavní inspirace pro změnu interpretace vývoje země a jejího politického systému v historiografii a komparativní politologii. Jeho snaha zahrnout různé faktory politického, kulturního a socioekonomického rozvoje zemí v průmyslovém věku vede v tomto případě k přesvědčení o postupném přibližování obou typů industriálních společností, tedy liberální demokracie s kapitalistickým hospodářským systémem a komunistických

zemí. Důvodem této konvergence, je očekávaná zvýšená míra racionalizace a vyšší efektivita hospodářství v masivně se industrializujících komunistických zemích. Oba druhy společností pak ve své touze po efektivním průmyslu čelí stejným tlakům a požadavkům. Což je nutí přijímat stejné postupy a strategie, jak se s nimi vyrovnat. Užití konceptu modernizace tedy nelze omezit na demokratické režimy. (Ross 2002: 13; Schildt 2010)

Koncept modernizace je i důležitým konceptem pro historickou komparaci, byť jejich v minulosti silné propojení již není nijak omezující. (Kaelble 2012) Praktickým důsledkem tohoto užití konceptu je zaměření předkládané práce především na výstupy politického systému směrem ke společnosti na makroekonomické a makrosociální úrovni, nikoli na interpretaci systému samotného či posuzování a rozpracování určité modernizační teorie. Proces ovlivňování mezi SED a socioekonomickým systémem je vnímán jako obousměrný. Dá se tedy říci i to, že SED modernizací společnosti a ekonomiky vytváří tlak na modernizaci svých vlastních organizačních struktur a ideologických východisek. Nikoli však nutně tlak na demokratizaci režimu.

Znaky modernizace, které tato práce v jednotlivých oblastech využívá, jsou následující. V ekonomice jsou to cílená industrializace a zaměření na vysokou produktivitu práce. V sociální oblasti se jedná především o vysokou míru sociální mobility. V politice jsou jako znaky modernizace brány technokratizace a byrokratizace stranického aparátu.

### **2.3. Komparativní metoda**

V základní definici „rozumíme historické komparaci jako typicky systematickému porovnávání dvou nebo více historických jednotek (míst, regionů, národů nebo civilizací, případně historických osobností) za účelem zkoumání podobností a rozdílů, vzájemného přibližování a vzdalování“. (Kaelble 2012) Tematicky není nijak zásadně omezena a postupně se rozšířila do všech dílčích oblastí historiografického výzkumu včetně kulturních, hospodářských, sociálních či politických dějin. Přístupů k samotné komparaci existuje více, komparované jednotky mohou být vymezeny i v rámci jednoho geografického útvaru, hloubka

srovnání se liší, možná je i asymetrie ve srovnávání, <sup>6</sup> kdy je jedné z jednotek věnováno více pozornosti, než druhé. Kaelble rozlišuje tři intence komparace. První je analytické srovnávání, které „rozvíjí vysvětlení historických fenoménů pomocí srovnávací analýzy rozdílných případů“. (Tamtéž) Druhou intencí je kontrastně vyjasňující srovnávání, které se soustředí na prosazování základních konceptů (demokracie, lidská práva) ve vymezených komparovaných jednotkách. Třetí intencí je rozumějící srovnání založené na odstupu, kde je dosaženo lepšího porozumění komparovaným historickým jednotkám srovnáním s vlastní zemí. Tato metoda zároveň nabízí nový úhel pohledu na vlastní zemi. (Tamtéž)

Naproti tomu Charles Tilly rozlišuje čtyři intence komparace. Konkrétně se jedná o komparaci individualizující (*Individualizing Comparison*, srovnávající odlišnosti jednotlivých případů), generalizující (*Universalizing Comparison*, která ověřuje či vyvrací obecné zákony), hledání variant (*Finding Variation*, srovnávající varianty velkých obecných procesů) a nakonec komparaci zahrnující (*Encompassing Comparison*, srovnávající větší celky). (Tilly 1984, Kaelble 2012) Každá z variant má v komparativní metodě své místo, její adekvátní užití vychází ze stanovení, čeho chce autor dané komparace dosáhnout, jaké jsou komparované jednotky, ale hlavně je-li jeho cílem ilustrace teoretického konceptu, ověření velké strukturální teorie, rozumění jednotlivostem a podobně. Přičemž i individualizující komparace může sloužit teoretickým účelům. „Pragmaticky, jsou chvíle, kdy nejvíce potřebujeme čisté porozumění jednotlivostem specifické historické zkušenosti.“ (Tilly 1984: 145) „Jako způsob tvorby teorie, a průběžného ilustrování teorie, to funguje dobře. Avšak jako způsob testování platnosti teorie zanechává množství práce k doděláním. Ve skutečnosti věrohodnost vysvětlení jednotlivých případů dosažených individualizujícím srovnáním závisí implicitně na správnosti základních tezí obsažených v tomto vysvětlení.“ (Tilly 1984: 96)

Ve smyslu výše uvedeného je předkládaná práce individualizující komparací podle rozlišení Charlese Tillyho. V rozlišení Hartmuta Kaelbleho odpovídá analytickému srovnání. Práce se tedy nepokouší o verifikaci či ilustraci teoretického konceptu. Jejím primárním cílem je srovnat vybrané aspekty politického,

---

<sup>6</sup> Klasickým příkladem tohoto přístupu je bohatá literatura k výzkumu zvláštnosti historického vývoje Německa (*Sonderweg*), kde jako referenční body sloužily některé země západní Evropy (Velká Británie, Francie, Nizozemí). Viz Kocka 1998.

společenského a ekonomického vývoje NDR, formulovat dílčí závěry o vývoji v daném období a zodpovědět příslušné výzkumné otázky (viz níže). Kromě toho, „(k)omparace se jeví jako vhodný přístup pro analýzu kontinuity a změny“. (Štefek 2014: 13) Komparovanými jednotkami jsou NDR v letech 1958 – 1961 a NDR v letech 1961 – 1963. Jedná se tedy o komparaci diachronní.

## **2.4. Výzkumné otázky**

Hlavním cílem komparace obsažené v této práci je prokázat úspěšnost či neúspěšnost reformního procesu, který v NDR proběhl po roce 1961, ve srovnání s vývojem před stavbou Berlínské zdi a zhodnocení (ne)kontinuity tohoto procesu s vývojem na konci 50. let. Dále jsou předmětem zájmu otázky spojené s mírou autonomie, kterou SED při zavádění svých politik a plánů vykazovala, a mírou závislosti na externích a neovlivnitelných faktorech. V neposlední řadě pak bude zhodnocen i zpětný vliv, který socioekonomické proměny iniciované SED měly na stranu samotnou. V tomto duchu byly formulovány čtyři výzkumné otázky.

1. Do jaké míry a s jakými omezeními byla SED v obou komparovaných obdobích schopna prosadit a implementovat své hospodářské a sociální politiky?
2. Jaké proměny na úrovni organizace, ideologie a členství prodělala SED v souvislosti s implementací ekonomické reformy z roku 1963 oproti období 1958 – 1961?
3. Jak se proměnily metody dohledu a nátlaku SED na společnost v obou komparovaných obdobích?
4. Lze vývoj ve zkoumaných oblastech s předělem roku 1961 považovat za kontinuální, nebo SED přistupuje k radikálnímu přehodnocení svých politik?

## **2.5. Struktura práce**

Práce je rozdělena do devíti částí. Hlavní částí z hlediska formulace odpovědí na uvedené výzkumné otázky je komparace obou vymezených jednotek a shrnutí (kapitola č. 8). Struktura této kapitoly sleduje pořadí jednotlivých otázek (tedy část

8.1. náleží k první otázce a podobně) Tři jednotlivé části se věnují historické analýze obou komparovaných jednotek (kapitoly č. 4 a 6) a období po roce 1963 (kapitola č. 7), které je důležité pro podpoření některých závěrů komparativní části. Kratší části jsou věnovány i období vzniku NDR a vývoji v 50. letech, které je nezbytné pro kontextualizaci dalších částí práce (kapitola č. 3) a období bezprostředně vymezené stavbou Berlínské zdi (kapitola č. 5). Zbylé části jsou úvodní stať (kapitola č. 1), metodologie a cíle práce (kapitola č. 2) a závěr (kapitola č. 9).

## 2.6. Stav výzkumu v oblasti

Hned na úvod je třeba předznamenat, že „NDR přitahovala více pozornosti po svém zániku, než v době svého trvání“ (Kleßmann 2001) Z dobových autorů, kteří se vývoji věnovali v době jejího fungování, jsou aktuální práce Petera Christiana Ludze, který publikoval v 70. letech.<sup>7</sup> Ludz se věnoval především sledování vývoje v NDR na makrosociální a makroekonomické úrovni a proměnám SED a jejího vedení v reakci na tento vývoj.<sup>8</sup> Rovněž mezi prvními přispěl ke změně přístupu ke zkoumání a hodnocení režimu SED a považoval za zřejmé, že po skončení období stalinismu koncept totalitární diktatury nedokáže vysvětlit dynamiku vývoje komunistických systémů. Již v průběhu 60. let pozoroval, že východoněmecká společnost vykazovala vysokou míru sociální mobility a dynamiky a i ve srovnání se SRN nadprůměrné znaky modernizace. Rovněž pozoroval tendence ke společenskému pluralismu, které se objevovaly i v politickém režimu jediné strany. (Ludz 1970: 2)

Velmi dobře jsou politické a sociální dějiny NDR zpracovány v německé historiografii. Dostupná literatura pokrývá celé období vývoje NDR i SED a nabízí detailní popisy všech podstatných aspektů společenského, ekonomického a politického vývoje. Mezi nejvýraznějšími autory, kteří publikují své práce v posledních letech, je potřeba uvést Christopa Kleßmanna, Stephana Wolleho a Ilko-Saschu Kowalczuka. „Režim SED v jeho strukturách a mechanismech fungování platí za dobře probádaný.“ Naopak prostor pro další výzkum nabízí oblast působení režimu SED na společnost a způsoby, jakým na něj společnost v jednotlivých fázích pohlížela

---

<sup>7</sup> Kdy také bohužel v poměrně nízkém věku zemřel.

<sup>8</sup> Viz Ludz 1972.



a s jakou mírou (ne)souhlasu jej přijímala. (Diedrich, Kowalczuk 2005: 2) Jistý deficit v zaměření na vnitřní aspekty vývoje je možno vidět ve stavu výzkumu období kolem stavby Berlínské zdi. „V protikladu k »17. červnu«<sup>9</sup> byl výzkum »13. srpna«<sup>10</sup> dosud především výzkumným polem pro politické historiky, kteří se zabývají politikou velmocí v období kolem stavby Berlínské zdi.“ (Diedrich, Kowalczuk 2005: 3)

V anglofonní literatuře je pravděpodobně nejvýraznějším autorem Corey Ross, který se věnuje především proměnám interpretace vývoje a dějin NDR a politiky SED a ve své práci navazuje mimo jiné právě na Petera Christiana Ludze. Podle Rosse změna vnímání NDR nesouvisí jen s proměnami jejího politického prostředí, ale odráží se v ní i změna v akademickém prostředí v SRN v 60. letech. Souběžně s tím, jak se z komunistických režimů vytrácel teror a masová mobilizace, vzdávali se badatelé teorie totalitarismu a přistoupili ke studiu komunistických režimů z méně zatížených a ideologicky vyhrocených pozic. Tato teoretická a metodologická změna přinesla nové pohledy na celou problematiku, které se k NDR snažily přistoupit způsobem, který je jejímu systému vlastní a vychází z vnitřních podmínek země. To znamená, že akademici opustili do té doby převládající přístup, který pojmy a koncepty vzešlé z výzkumu v Západních zemích a hodící se na Západní liberální demokracie, slepě aplikoval v jiných socioekonomických podmínkách komunistických zemí. (Ross 2002: 12)

Z tohoto hlediska se za největší přínosy této práce dají označit dva dílčí cíle. Prvním je využití zahraniční odborné diskuze, která v české historiografii a politologii dosud není příliš frekventovaná, k analýze a interpretaci vybraných aspektů vývoje NDR ve vymezeném období. Druhým přínosem může být přijetí perspektivy sledování vnitřního vývoje NDR v tomto období, která je bohužel mnohdy zastíněna perspektivou mezinárodní velmocenské politiky.

---

<sup>9</sup> Tedy k povstání z roku 1953.

<sup>10</sup> Datum stavby Berlínské zdi.

## 2.7. Periodizace dějin NDR

Období zájmu této práce zasahuje do dvou ze čtyř období, která jsou běžně v periodizaci dějin NDR vymezena. Období vymezené lety 1952 – 1961,<sup>11</sup> v periodizaci dějin NDR druhé období, je charakteristické budováním (materiální základny) socialismu. To bylo vyhlášeno na II. Sjezdu SED v roce 1952. Budování přirozeně provází zásadní společenské změny jako kolektivizace zemědělství, vytvoření samostatných východoněmeckých ozbrojených sil, reformy ve vzdělávání, rozšíření veřejných služeb sociálního státu a podobně. SED v tomto období rušila tradiční formy organizace a přetrvávající sociální struktury a vytvářela nové s cílem udělat z NDR silný industriální stát. Zároveň je to období mocenského vzestupu Waltera Ulbrichta, který svou moc definitivně upevňuje v únoru 1958 eliminací prominentních zástupců opozice vůči němu, Wilhelma Zeissera a Karla Schirdewana. (Ross 2002: 7 – 8; Ludz 1970: 5 – 6)

Na toto období navazuje období vymezené lety 1961 – 1970,<sup>12</sup> které je charakterizováno jako cesta k rozvinuté socialistické společnosti. SED se ve své politice soustředí na udržení moci a dobře fungující ekonomiku a společnost. V některých oblastech řízení je ochotna připustit i jistý stupeň decentralizace. Důležité pro toto období jsou z hlediska NDR experimentální ekonomické reformy spojené s modernizací společnosti a nárůstem životní úrovně. Z pohledu SED byla klíčová také stabilizace společnosti po stavbě Berlínské zdi. Hlavním politickým milníkem tohoto období VI. Sjezd SED z roku 1963, kde byl reformní proces v plné míře zahájen. Cíle vyhlášené vedením SED v roce 1963, ke kterým NDR v tomto období směřovala, byly realističtější a konkrétněji zaměřené, než v minulých letech. (Ross 2002: 7 – 8; Ludz 1970: 5 – 6)

---

<sup>11</sup> Corey Ross toto období začíná již rokem 1949. Vzhledem k tomu, že významným milníkem pro datování až od roku 1952 je II. Sjezd SED, který uvádí Ludz, považuje autor za vhodnější přijmout vymezení let 1952 – 1961. (Ross 2002: 7 – 8; Ludz 1970: 5 – 6)

<sup>12</sup> V tomto případě Ludz vymezuje období lety 1961 – 1969 (Ludz 1970: 5 – 6), nicméně tento rozdíl se nezdá nijak závažný.

### 3. Vznik NDR a její vývoj v 50. letech

#### 3.1. Formování samostatné NDR

##### 3.1.1. Poválečná rekonstrukce

Území Sovětské okupační zóny (*Sowjetische Besatzungszone*, dále jen SBZ), na kterém v roce 1949 vznikla NDR, bylo následky Druhé světové války nejen po materiální stránce silně zasaženo. Týká se to v první řadě přímých důsledků válečných operací a ztrát, ale i škod způsobených placením válečných reparací SSSR, kterým se NDR jako jediná země Východního bloku<sup>13</sup> nevyhnula.<sup>14</sup> Hlavním cílem tedy nemohlo být nic jiného, než základní obnova infrastruktury a hospodářství. (Wierling 1996: 47) Budování socialismu tedy mohlo přijít až později, nejprve bylo potřeba rekonstruovat podmínky, ve kterých by nový socialistický systém mohl fungovat. (Kowalczyk 2001: 22) Tomu odpovídá i poválečný diskurz práce, který byl zcela v zajetí patosu překotné (re)konstrukce. Horečná práce byla prezentována, jako jediná cesta vyrovnání se s minulostí ve společnosti ovládnuté pocitem viny.<sup>15</sup> Zároveň byla brána jako cesta k získání důstojnosti vlastního soukromého života a k normalizaci vztahů. (Wierling 1996: 47)

Pro NDR byla rovněž důležitá dvě specifika, která určovala její další poválečný vývoj. Prvním specifíkem je zkušenost se zhroucením Výmarské republiky, kvůli kterému došlo ke ztotožnění demokracie s ekonomickou krizí a politickým selháním. Jak fatální toto politické selhání bylo, ukazovala katastrofa v podobě dvanácti let národněsocialistického režimu. Druhým specifíkem byla existence SRN, která znamenala, že v NDR se jako v jediné zemi Východního bloku nepřekrýval státotvorný národ a státní celek. A rovněž byla jedinou zemí Východního bloku, kde byl socialismus budován ve vojensky přímo okupované zemi. (Wierling 1996: 44 – 45)

Území NDR se skládalo z těch částí bývalé Německé říše, které byly především zemědělské. Vysoce industriální země se z ní tedy stala až po hospodářské

---

<sup>13</sup> Pro potřeby této práce jsou příslušnost země do Východního bloku definovaná jejím (ne)připojením k Varšavské smlouvě.

<sup>14</sup> SBZ/NDR platila SSSR i náklady na okupaci, které mezi lety 1945 – 1953 dosáhly celkové výše 17 miliard Východoněmeckých marek. (Kowalczyk 2003: 15)

<sup>15</sup> Spolu s kulturním návratem k německé klasické literatuře reprezentované především Johannem Wolfgangem Goethem. Viz Ehrlich, Mai 2000.

transformaci. (Ludz 1970: 3) I přesto se vedení SED považovalo za dědičku části průmyslové kapacity rozpadlé Německé říše a vzhledem k její minulé průmyslové vyspělosti považovalo za zemi, se kterou by se NDR měla srovnávat, SRN<sup>16</sup> či Velkou Británií, případně rovnou Spojené státy americké. Tento referenční rámec se ukázal jako důležitý v mnoha ekonomických cílech a plánech, které SED později stanovovala. Byť by ve skutečnosti bylo adekvátnější srovnání s výrazně menšími zeměmi. (Karlsch 2005: 192) Práce v průmyslu se stala i centrálním obrazem pro ideologické vykreslení dělnické třídy, které mělo budování socialismu sloužit, především těžký průmysl měl v dělnících tříbit jejich „přirozené třídní vědomí“ a vytvářet z nich uvědomělé subjekty revoluce. A byli to právě pracovníci velkých průmyslových továren, kdo se měl primárně identifikovat s dělnickou třídou. (Wierling 1996: 46)

### 3.1.2. Následování sovětského vzoru

Následování sovětského vzoru nebylo v NDR zcela bezrozporné. Představitelé KPD se před vznikem SED pohybovali ve dvou různých tradicích komunistického hnutí, které jim byly více nebo méně blízké. První tradice je primárně navázána na tu část vedení SED, která se do vznikající NDR vrátila z moskevského exilu, ve kterém přečkala válku. Tito lidé byli oddáni následování sovětského modelu budování strany a hospodářství s cílem sovětizace politického života a života společnosti. Z tohoto důvodu nelze následování sovětského modelu v NDR považovat za čistě externí faktor, daný přítomností Rudé armády a sovětských poradců. Na druhé straně pak stála specifická německá tradice komunistického dělnického hnutí, která pramenila ze zkušeností z Výmarské republiky a Velké hospodářské krize, která pro ni znamenala důkaz nefunkčnosti kapitalismu. Tyto zkušenosti sdíleli mimo jiné i Walter Ulbricht a Erich Honecker. (Ritter 2002: 171 – 172)

Centralizovaný sovětský systém vlády, plánování hospodářství a kontroly společnosti, který se nakonec stal vzorem pro poválečnou obnovu NDR, měl i jistou

---

<sup>16</sup> Ke vztahům obou německých států píše Kleßmann výstižně následující. „NDR byl stát bez demokratické, ale také bez národnostní legitimizace. Jeho existence byla možná pouze tím, že se oddělil od SRN. A historicky i ekonomicky byla NDR nedobrovolně směrem k SRN provázána. Byl to ale vztah asymetrický – naopak tato závislost a provázanost neplatila. Obyvatelé i vedení SED měli SRN za zemi, se kterou se nevyhnutelně srovnávali. A se kterou se museli vyrovnat, což ovlivňovalo některá ekonomická a politická přání.“ (Kleßmann 2001)

mezinárodní prestiž. Tu si získal prokázanou efektivitou jednak při industrializaci SSSR ve 20. a 30. letech, ale především svým nakonec úspěšným bojem proti nacistickému Německu. Stejný systém, ukládající z centrální úrovně striktně jednotlivým podnikům dílčí cíle a dlouhodobé plány, fungoval v NDR až do roku 1963, kdy přišla jeho první reforma. Centrální plánovací komise SED tak měla odpovědnost za koordinaci a definování konkrétních dlouhodobých plánů SED v oblasti rozvoje hospodářství a společnosti. Ostatní organizační složky měly za úkol dohlížet na implementaci těchto plánů a kontrolovat jejich naplňování. Znárodnění a centrální plánování byly navíc v poválečném období v NDR vnímány jako jediné způsoby organizace hospodářství, které mohou vymýtit materiální základy fašismu.<sup>17</sup> (Freier, Koester, Russian 1974: 28)

Obliba ekonomického modelu založeného na plánování byla v poválečném období dána i tím, že se od něj obecně očekávala schopnost vyhybat se krizím. Tuto schopnost nepotvrdil.<sup>18</sup> Konkrétně v případě NDR mají ekonomické krize let 1952 – 1953 a 1960 – 1961 shodný původ vyplývající právě z centrálního plánování a důrazu na překotný růst průmyslové výroby. Vzorem plánování byl vývoj ve 30. letech v SSSR, kdy je ale hospodářské plánování podřízeno válečným přípravám, které SSSR tváří tvář vyspělejší země Západní Evropy považoval za nezbytné pro přežití vlastního socialistického systému. A pouze silný růst průmyslové výroby SSSR umožňoval budovat silnou armádu. Toto zaměření si ale přenesl i do poválečného období, jeho fungování tedy nebylo nijak aktualizováno, přesto se stalo vzorem pro ostatní země Východního bloku. Pro NDR to znamenalo přílišné zaměření na těžký a zbrojní průmysl. K dosažení silného růstu navíc následovala vždy po vyhlášení plánu prudká vlna investic do tohoto odvětví, od kterého se očekávalo, že svým růstem vytáhne celé hospodářství. Přeinvestování jednoho sektoru však v dlouhodobém horizontu nepřináší vyrovnaný růst celé ekonomiky, naopak vznikají deficity v jiných sektorech, v socialistických zemích typicky v sektoru výroby pro spotřebu. (Karlsch 2005: 189 – 191) Kromě toho se plánovanému hospodářství NDR nevyhnuly ani další problematické symptomy typické pro všechny země Východního bloku. V první řadě

---

<sup>17</sup> Z pohledu KPD byli kapitalismus a národní socialismus kauzálně spojeni v tom smyslu, že kapitalismus k národnímu socialismu nevyhnutelně směřoval. (Kowalczyk 2003: 38)

<sup>18</sup> Respektive plánované hospodářství se dokázalo vyhnout cyklickým krizím tržních ekonomik spojeným s masivní nezaměstnaností, které byly spojeny především s obrazem *Velké hospodářské krize*. Nicméně byl provázen specifickými mechanismy hospodářské krize se specifickými průvodními jevy. Kromě této viz části 4.1, 6.1 a 7.1.

to byla jednostranná orientace na kvantitu produkce bez diverzifikace produktů a tlaku na zvyšování jejich kvality. Pro rozvoj a využití celkové produkční kapacity hospodářství bylo limitující, že jednotlivé podniky ve svých zprávách Centrální plánovací komisi SED záměrně podhodnocovaly své reálné kapacity, aby docílily stanovení nižších plánů výroby pro své provozy. Nevyhovující byl rovněž mechanismus financování kapitálových investic, které hradil stát a jednotlivým podnikům umožňoval nadhodnocovat své požadavky. Vznikal tak vysoký objem kapitálu v ekonomice, který nebyl využíván. (Freier Koester, Russian 1974: 28 – 30)

Na druhou stranu z pozice *Teorie hodnoty* je možno tento model hodnotit i pozitivně v tom smyslu, že přispívá k budování společenských statků, které jsou pro společnost klíčové. Tato teorie navíc vnímá problémy v plánování jako technické, tedy takové, které budou postupným vývojem samovolně odstraněny. Ekonomizující přístupy teorie odmítá, protože je vnímá jako vhodné pouze pro analýzu tržních ekonomik. (Freier, Koester, Russian 1974: 29 – 30)

### **3.1.3. Demografie a zaměstnanost žen**

V poválečném období bylo území SBZ/NDR specifické i z pohledu demografie a skladby obyvatelstva. První charakteristikou je významný nárůst počtu obyvatel na tomto území během prvních poválečných let z původních 13 milionů lidí až na 17,5 milionů. V naprosté většině byli novými obyvateli Němci, kteří byli z důvodů poválečného vývoje odsunuti ze svých původních domovů v Československu, Polsku a jiných zemích. V důsledku válečných ztrát byl v populaci velmi nepříznivý poměr mezi muži a ženami. V roce 1946 byl poměr žen a mužů 1,35:1. V dlouhodobém hledisku byla s tímto spojená nízká míra porodnosti daná nemožností pro ženy najít si partnera a založit s ním rodinu. Tento nepoměr měl zároveň určující vliv na to, že v NDR byla od počátku vysoká zaměstnanost žen. Ale ani zvýšený tlak na zaměstnanost žen neodstranil přetrvávající obtíže, které znamenaly, že ženy často obsazovaly nekvalifikované, špatně placené pozice. Předně, většina žen nikdy předtím nepracovala v průmyslu (a v případě že ano, tak nikoli na pozicích vyžadujících speciální dovednosti), kde bylo jejich zapojení v té době nejvíce potřeba. Valná většina z nich se navíc musela starat o rodiny, vlastní rodiče, děti a později i o nemohoucí muže, kteří se vrátili ze zajateckých táborů. (Wierling

1996: 50)

Dalším závažným problémem pro demografickou strukturu NDR, který vytvářel tlak na zaměstnanost žen, byl fakt, že proud emigrace směrem na Západ v letech 1945 – 1961 nepřekvapivě zahrnoval převážně ekonomicky aktivní populaci. Výsledkem byl tedy i vysoký poměr ekonomicky neaktivních lidí v populaci, který přetrvával celá 50. léta. Na ženy tak byly vytvářeny silné ekonomické a sociální tlaky například tím, že válečné vdovy, přistěhovalkyně z území, ze kterých byli Němci odsunuti, a ženy starající se o malé děti byly zbaveny finanční podpory. V případě čerstvých matek se tak dělo, i přestože továrny nebyly ochotny ani schopny péči o děti převzít. Fakticky se počítalo s tím, že ženy naleznou pro problémy spojené se skloubením práce a péče o děti soukromé řešení. Snad jediným pozitivem, které z této situace vyplývalo, byly požadavky na zrovnoprávnění žen, na kterých se v různých obdobích s různou intenzitou podílela i propaganda SED, která s oblibou zobrazovala ženy v pracovních pozicích typicky vyhrazených spíš pro muže, ať už v zemědělství, průmyslu či vedoucích pozicích. (Wierling 1996: 48 – 50)

## **3.2. Počátky vlády SED**

### **3.2.1. Vznik SED**

Dějiny SED jsou pro vysvětlení celého historického vývoje na území NDR nezbytné, (Kaiser 1995: 687) protože stát a jeho struktury byl de facto prostředek strany pro uplatnění jejích vlastních politik odvozených od sovětského vzoru. (Amos 2005: 65) Ustavení vlády státostrany podle sovětského vzoru bylo od začátku cílem té části KPD, která za války působila v moskevském exilu. To je zachyceno i v programových prohlášeních, plánech a koncepcích směrem k poválečnému vývoji, které členové KPD v sovětském exilu formulovali. Při jejich prosazování se však nevyhnuli střetu s tradičními strukturami a společenskými podmínkami (viz výše). Museli se vyrovnat se silným antisovětským naladěním, které vycházelo ze zkušeností s Rudou armádou při obsazování této části Německa. Komunisté své poválečné plány museli podřídit těmto okolnostem na jedné straně, na druhé straně jim jisté hranice stanovovala i Sovětská vojenská správa (*Sowjetischen Militäradministration in Deutschland*, dále jen SMAD). (Malycha 2005: 89)



Zároveň je třeba zdůraznit již v úvodu zmíněný poznatek, že kromě přejímání sovětského modelu je pro budování socialismu a SED v NDR, minimálně do 60. let, kdy dochází k částečně generační obměně, klíčová i domácí předválečná zkušenost. Tlak na sjednocení komunistického a sociálnědemokratického křídla dělnického hnutí v tomto období totiž vychází i z uvědomění si skutečnosti, že nástup Adolfa Hitlera k moci v roce 1933 a následné budování národněsocialistického režimu umožnila mimo jiné i rozštěpenost německého dělnického hnutí. V počátcích poválečného období dokonce vycházel silnější tlak na sjednocení od Sociálnědemokratické strany Německa (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, dále jen SPD). Ale když si SMAD a KPD začaly uvědomovat, že předpoklad o hladkém získání dominantní role komunistů v SBZ se nemusí naplnit, a SPD hrozila, že bude nejdůležitější politickou silou v zemi, byly to právě SMAD a KPD, kdo začal tlačit na co nejrychlejší sjednocení. SED tak vzniká v dubnu 1946. Jedním z hlavních slibů KPD směrem k SPD bylo vzdání se leninismu a sovětského modelu budování socialismu. Naplněna měla být specifická německá demokratická cesta k socialismu. Záhy ale začala transformace SED do *strany nového typu* a tento závazek byl ve výsledku zcela pomínut. Avšak nutno dodat, že za podpory některých někdejších lídrů sociální demokracie, například Otto Grotewohla. Obě strany se před sjednocením lišily i organizační strukturou. SPD pro potřeby svobodných voleb a vzhledem k historickému vztahu k parlamentní demokracii držela tradiční regionální stranickou strukturu. Naproti tomu KPD pro potřeby své koncentrované silové politiky byla vnitřně dělena na Pracovní skupiny. První organizační struktura SED odrážela kompromis mezi těmito modely a vytvářela duální strukturu. Všichni zaměstnaní členové SED patřili do určité regionální úrovně a zároveň do některé pracovní skupiny. Později, v souvislosti s plným přechodem na centrálně plánované hospodářství, se tento kompromis zrušil a organizační struktura sjednocené strany se plně přizpůsobila té komunistické. (Kaiser 1995: 687 – 688)

Počáteční konsolidace režimu SED a personální čistky se neobešly bez jistého stupně politických represí směrem k oponentům, byť zdaleka nebyly tak násilné jako v ostatních zemích Východního bloku a obešly se bez rozsudků smrti. Tato rozdílnost v přístupu byla dána především dvěma faktory. Tím prvním byla váhavost a obezřetnost samotného Josifa Vissarionoviče Stalina ve všech záležitostech, které se týkaly SBZ a později NDR a nakonec i jeho smrt v roce 1953. Druhým faktorem



byly vůbec problémy s organizací stranického a státního aparátu. (Kaiser 1995: 693) Přesto byli mnozí vedoucí představitelé sociálních, křesťanských a liberálních demokratů zatýkáni, vězněni nebo dokonce beze stop zmizeli v SSSR. Tyto okolnosti vyvolaly vlnu politicky motivované emigrace členů demokratických stran. (Mueller 1999: 713)

### 3.2.2. Formování strany a stranické struktury

Transformace SED do *strany nového typu* zahájena v roce 1946 podle vzoru Komunistické strany Sovětského svazu (dále jen KSSS) a konsolidace stranické struktury probíhala souběžně se změnami v celé SBZ. V roce 1947 byla vytvořena takzvaná Německá ekonomická komise, v průběhu roku 1948 došlo k plnému přechodu na centrální plánování. Změnami v ekonomickém životě SBZ došlo i k proměně sil mezi stranami a postupně byl potlačován vliv stran malé buržoazie, tedy křesťanských a liberálních demokratů. Jako mezinárodní pozadí tohoto vývoje sloužil prohlubující se konflikt o budoucnost Německa mezi Východem a Západem a roztržka mezi SSSR a Jugoslávií. (Kaiser 1995: 690) Právě tato roztržka stála i v počátcích rozhodnutí transformovat SED do *strany nového typu*. Vedení SED na základě specifické situace SBZ/NDR usoudilo, že na rozdíl od Jugoslávie si nemůže dovolit žádné rozkoly se SSSR a tím ani zásadní odchylky od jeho vzoru. (Kowalczyk 2003: 27)

Konkrétně znamenala transformace SED do *strany nového typu* změny v několika oblastech. Na úrovni politické ideologie to bylo uznání závaznosti stalinistické interpretace marxismu-leninismu a přijetí sovětského modelu budování socialismu pro budoucí vývoj SBZ, respektive NDR. Na úrovni stranické organizace šlo o posílení role *pracovních skupin* či závazné zavádění takzvaného principu *demokratického centralismu*, který mimo jiné znamenal povinnost regionálních buněk pravidelně reportovat do stranického centra a zvýšenou kontrolu činnosti těchto regionálních buněk z centra. Na institucionální úrovni byly nově založeny důležité orgány centrální správy strany – Ústřední výbor SED (dále jen ÚV SED), Politbyro Ústředního výboru SED (dále jen Politbyro) a Sekretariát SED. Rovněž došlo k založení základních orgánů státní správy, včetně represivních složek. Ke značným

změnám došlo v oblasti personálního složení kádrové politiky SED a jejího posílení. Zároveň proběhla široká revize členství, která znamenala i mnohá omezení pro vstup a zrušení členství. (Kaiser 1995: 690 – 693)

První stranický statut přijala SED na svém zakládajícím Sjezdu v roce 1946. Typický organizační prvek marxisticko-leninistických stran sovětského typu, a sice tak zvaný *demokratický centralismus*, však ještě nezahrnoval. Organizační složky strany na nižších a středních úrovních stranické struktury si zachovaly pravomoci rozhodovat ve věcech, které se týkaly místní struktury, provozovaných aktivit či vlastních financí. Zároveň v tomto statutu nebyla zahrnuta povinnost předávat informace z nižších na vyšší stranickou úroveň. Tato povinnost byla zavedena až později a pro organizaci SED byla typická. Až do stranické konference, která se konala v Berlíně v lednu 1949, zastávali všechny volené funkce ve straně zdvojeně zástupci SPD a KPD.<sup>19</sup> (Kaiser 1995: 689) Právě na této konferenci byl představen princip *demokratického centralismu*, který byl postupně zaváděn. (Kowalczyk 2003: 27)

Podle prvního platného statutu SED byl od roku 1946 formálně nejvyšším orgánem strany Sjezd, jehož primárním úkolem mělo být vytyčení a formulování politického směřování. Ve skutečnosti byl však řídicím orgánem strany už v letech 1946 – 1948 soustavně pracující ÚV SED s rozhodovací pravomocí, který tvořilo 14 až 16 členů. Setkání ÚV SED se konala podle potřeby, v zásadě ale jednou za týden. Zpočátku byl obsazen na základě principu rovného zastoupení členů KPD a SPD. Nicméně politická zodpovědnost již paritně dělena nebyla a brzy se celá vnitřní konstelace začala obracet ve prospěch těch členů SED, kteří dříve působili v KPD. A obzvláště pak ve prospěch Waltera Ulbrichta a jeho okolí. Skrze ÚV SED byly řízeny i proklamativně svobodné spolky jako například Svobodná německá mládež (*Freie Deutsche Jugend*, dále jen FDJ) a Svaz svobodných německých odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund*, dále jen FDGB). Tyto organizace sloužily od počátku jako převodové páky vlivu především původně komunistické části SED do vybraných skupin společnosti. ÚV SED se ve své činnosti tedy neomezoval na vnitřní záležitosti strany. Naopak se věnoval i mnoha otázkám ovlivňujícím celou společnost

---

<sup>19</sup> Volenými předsedy strany byli Wilhelm Pieck a Otto Grotewohl. (Kowalczyk 2003: 27) V čele SED působili až do čtvrtého Sjezdu strany v roce 1954. (Kaiser 1995: 689) Poté bylo místo předsedy SED neobsazeno až do roku 1989.

a uplatňoval na ni svůj vliv. Klíčovým faktorem, který významně podpořil tyto snahy, byl fakt, že v dané době (od ledna 1949 do vzniku NDR v říjnu stejného roku) v SBZ neexistoval jediný německý zastupitelský či vrcholný vládní orgán, který by svou působností pokrýval celou okupační zónu. Pouze stranický aparát SED tak disponoval potřebnými kapacitami a zajišťoval veškerou koordinaci na centrální úrovni. (Kaiser 1995: 689 – 690)

### 3.2.3. Krizový rok 1953

Když v červnu 1953 vypuklo lidové povstání proti politice SED<sup>20</sup>, byla NDR stále pod přímým vlivem SSSR, který jí stále ještě formálně neudělil plnou suverenitu.<sup>21</sup> Přesto disponovala vlastními, byť omezenými, ozbrojenými silami. A to i přes Postupimskou dohodu se Spojenci, která armádu a výcvik na území Německa zakazovala. Nicméně v roce 1953 disponovala NDR 100 000 vycvičenými muži v takzvaném Lidovém četnictvu (*Kasernierte Volkspolizei*) a zhruba stejným počtem mužů v policii a bezpečnostních sborech. Tyto síly tvořily základ, o který se moc SED v dané době opírala. (Diedrich 2005: 121) Přesto zastihlo lidové povstání SED zcela nepřipravenou a bezradnou. Od rána dne 17. června bylo vedení SED v sídle Sovětské kontrolní komise (*Sowjetischen Kontrollkommission in Deutschland*, dále jen SKK) a k jakémukoli řešení přistoupili až poté, co dostali souhlas vysokého komisaře Vladimira Semenova. To, že na vzniklou situaci nedokázala SED reagovat, však mělo strukturální příčiny a odpovídalo stavu, ve kterém se tehdy nalézala. (Malycha 2005: 87) Ještě pár dní před vypuknutím povstání se SED pokoušela, jak se nakonec ukázalo neúspěšně, celou situaci uklidnit tím, že zveřejnila komuniké přijaté Politbyrem, ve kterém otevřeně připouští některé chyby. „To sice odpovídá přibližně běžné praxi sebekritiky, ve skutečnosti to ale bylo neuvěřitelné přiznání, že byla přijata špatná rozhodnutí.“ (Stöver 1999: 210) Tato přiznání směřovala především ke špatné politice směrem k inteligenci a dále k sedlákům, obchodníkům

---

<sup>20</sup> Přestože v odborné literatuře stále neplatí úplná shoda na tom, zda se v roce 1953 jednalo o „dělnické povstání“ nebo „lidové povstání“, používá autor v práci pojem „lidové povstání“, především z toho důvodu, že mezi požadavky, kterým SED čelila, nebyly jen sociální požadavky dělníků, ale i mnohé další, pro které by byl pojem „dělnické povstání“ příliš úzký. Viz Kleßmann, Stöver 1999: 21 – 26.

<sup>21</sup> K tomu došlo až v březnu následujícího roku, viz níže. (Kowalczyk 2005: 362)

a řemeslníkům, což byly skupiny vystavené zvýšenému tlaku, spojenému především s postátnováním těchto sektorů ekonomiky. Hovořilo se v něm ale i o úpravách plánů v těžkém průmyslu, větší nabídce spotřebního zboží či amnestii pro opozici. Přesto „nevzalo komuniké zpátky obyvateli NDR obzvláště těžce kritizovaný bod: zvýšení pracovních norem, které je obvykle pokládáno za bezprostřední příčinu povstání.“ (Tamtéž)

V roce 1953 bylo vedení SED nuceno si uvědomit, že výrazná většina obyvatel NDR je naladěna proti jejímu řízení společnosti. (Kowalczuk 2005: 366) A nebyla to vzpoura jen proti straně, která byla považována za podřízenou SSSR, ale proti komunistickému zřízení jako takovému. Byť se protestující vyhýbali přímému střetu se SSSR, povstání bylo namířeno i proti němu. A nebyla tedy problémem jen pro stranickou, ale i pro sovětskou politiku. Ta na to reagovala stažením, přenecháním více pravomocí SED, která měla posilovat svou vlastní pozici a zbavit se nepříznivého vnímání jako zcela závislé politické síly. Pro posílení nezávislosti od začátku roku 1954 NDR nemusela platit válečné reparace a byly jí sníženy náklady na okupaci.<sup>22</sup> Nakonec 25. března 1954 získala NDR ze strany SSSR formálně plnou suverenitu. Ačkoli právě vzhledem k přítomnosti sovětské armády to byla spíš formální a v mnoha ohledech omezená nezávislost. (Kowalczuk 2005: 360 – 362)

Rok 1953 vlastně přerušuje vývoj a směr politiky NDR, na který strana navazuje až v roce 1958, kdy je opět vnitřně konsolidovaná a může se vrátit ke svému záměru plného uplatnění socialismu. Projevuje se to například na kolektivizaci venkova, která musela být kvůli krizi roku 1953 přerušena a SED musela dlouho čekat, než si bude opět moct dovolit tuto citlivou otázku otevřít. (Diedrich 2005: 133) Zkušenost roku 1953 byla určující nejen pro další vývoj NDR, ale i pro průběh krize kolem stavby Berlínské zdi. Na jedné straně to byla cenná lekce pro politické aktéry, kteří ve své reakci na krizi roku 1961 vycházeli právě z této zkušenosti. A na druhé straně i pro obyvatele NDR, kteří byli rokem 1953 trvale ovlivněni ve svém vztahu k režimu a v projevování nesouhlasu směrem k němu. Byla to také událost, která na dlouhé roky určovala přístup jedněch k druhým. (Hübner 2005: 203) Roky 1953 i 1961 kladly před SED nutnost politické, hospodářské a sociální stabilizace. SED

---

<sup>22</sup> I přes snížení částky musela NDR vyplatit SSSR od roku 1954 do roku 1958, kdy byly náklady na okupaci definitivně zrušeny 6,26 miliard Východoněmeckých marek (neoficiálně i více). (Kowalczuk 2003: 15)

se snažila přicházet s přístupem, který bude výrazně snižovat napětí, ale zároveň zachová její středně- a dlouhodobé cíle. „Zvláštní úlohu přitom sehrávala sociální politika jako nástroj politického uvolnění a sociálního smíru. Sloužila legitimizaci stranického režimu stejně jako společenskopolitickému řízení.“ A v obou případech sociální politika zafungovala. (Hübner 2005: 205) Nicméně represivní aparát státu a přítomnost sovětských vojsk byly posledními pojistkami, o které se vedení SED opíralo v případě, že její politika v hospodářské a sociální oblasti na uklidnění stačit nebude. A také obyvatelé se přizpůsobili tomuto rozložení sil. (Hübner 2005: 206)

V každém případě byly události roku 1953 citlivou otázkou a pro jakoukoliv diskusi o nich nebylo až do roku 1989 ve veřejném diskurzu místo. A bylo-li nutné tuto událost zmínit, používal se ustálený obrat kontrarevoluční puč. (Kleßmann, Stöver 1999: 20 – 21)

## 4. NDR v letech 1958 – 1961

### 4.1. Ekonomická a sociální politika SED, stav hospodářství NDR

#### 4.1.1. Pětiletý plán 1958

Vývoj na konci 50. let v hospodářské oblasti se dá hodnotit dvojitým způsobem. Jistou pomoc z finančního hlediska znamenalo snížení nákladů na okupaci a umístění vojska, které SSSR vyměřoval NDR a jejich zrušení od roku 1958.<sup>23</sup> (Karlsch 2005: 196, Kowalczuk 2003: 15) Optimismus silnějšího růstu let 1957 – 1959 podpořila i rozšířená víra v obecný technický pokrok ve Východním bloku po startu sondy Sputnik v roce 1957. Důvěra v budoucí vývoj inspirovala i rozsáhlejší zaměření a výdaje na konzum ke konci 50. let. (Kowalczuk 2005: 359) Zároveň se ale nedařilo zcela plnit stanovené plány a pozdější roky ukázaly, že NDR čekala významná strukturální krize. Přesto převážily pozitivní výsledky a náznaky, které daly vedení SED tolik optimismu a důvěry v aktuální nastavení ekonomických struktur, že se rozhodla je posílit, přišla s novými cíli, kterých hodlala dosáhnout. (Karlsch 2005: 196) SED vyhlásila programový cíl „dokončení zavedení socialistických poměrů v produkci“, který byl součástí druhého pětiletého plánu. (Kleßmann 2006a: 3) K tomu se však SED dostala poměrně se zpožděním. Od roku 1955, kdy byl završen historicky první pětiletý plán, až roku 1958 hospodářská pětiletka chyběla. SED a její úzké vedení totiž po roce 1956 řešilo své vlastní vnitřní problémy, které souvisely s destalinizací SSSR, potažmo celého Východního bloku, a na formulování a přijetí nové pětiletky nenašla potřebnou politickou vůli a shodu.<sup>24</sup> Výsledný plán schválený v lednu roku 1958 nakonec původně zamýšlená čísla upravil, respektive snížil. Přesto byl natolik ambiciózní, že na V. Sjezdu SED v červenci roku 1958 stranické vedení vyhlásilo záměr překonat do roku 1961 svého hlavního rivala a referenční bod srovnávání SRN v některých makroekonomických ukazatelích a upevnit tak politickou moc dělnicko-rolnické třídy. Konkrétně byly stanoveny závazky v úrovni výroby

---

<sup>23</sup> I když ze strany SSSR šlo spíše než o reakci na finanční situaci NDR o pokus utužit vstřícným krokem vzájemné vazby poté, co se v rámci NATO začali sbližovat Západní spojenci. (Karlsch 2005: 196)

<sup>24</sup> Hlavním cílem SED v této době byla konsolidace vlastní moci. Uvolnění v roce 1956 v reakci na XX. Sjezd KSSS bylo v NDR velmi krátkodobé. Odlišná dynamika režimu ve srovnání například se SSSR byla dána v té době ještě čerstvými událostmi roku 1953 a obavou SED o udržení moci. (Kowalczuk 2003: 88)

na obyvatele a individuální spotřeby. (Kleßmann 1988: 308 – 310; Kleßmann 2006a: 3) Cílem bylo do konce roku 1961 předejít ve spotřebě potravin a spotřebního zboží na osobu SRN. (Karlsch 2005: 196) Přestože byl plán pro rok 1957 překonán a v hospodářství byly poprvé prostředky nejen na budování hospodářské struktury, ale i na modernizaci vybraných odvětví, dostala se SED svými závazky do složité situace – na jednu stranu musela zvýšit investice v hospodářství, na druhou stranu se zavázala ke zvýšení spotřeby obyvatel. (Karlsch 2005: 196) V plánovaném hospodářství se zaměřením na těžký průmysl se jednalo o protichůdné cíle.

Celý pětiletý plán představený roku 1958, včetně závazku předejít SRN, však při důkladném prostudování působí méně jednoznačným dojmem. Srovnání mezi oběma zeměmi mělo například vypadat tak, že zatímco NDR započítá své pracující, na straně SRN budou započítáni všichni obyvatelé. Z hlediska srovnávaných komodit také mělo zpočátku jít jen o základní potraviny a spotřební zboží. Přesto se jednalo o poměrně nerealistický cíl: produktivita práce v průmyslových odvětvích byla v SRN vyšší asi o 30 %, úroveň individuálního konzumu byla vyšší o 25 %. Walter Ulbricht nicméně stanovil i velice přesný časový rámec, když 21. července 1958 vyhlásil, že naplnění tohoto cíle musí být hotovo do roku 1961. Součástí cíle ale nebylo jen naplnění daných čísel, znamenalo také, že západoněmecké dělnictvo i inteligence musejí uznat, že východoněmecké společenské, politické a ekonomické uspořádání je lepší. A tím je „získat pro věc míru a demokracie“. (Kleßmann 1988: 310) Navíc závazek obsahoval jednu statistickou nesrovnalost, že zatímco pro SRN budou brány údaje let 1956 – 1957, na straně NDR budou použita data z předpokládaného roku plnění, tedy 1961. (Karlsch 2005: 196)

#### **4.1.2. Sedmiletý plán 1959**

Již na podzim 1959 byl pětiletý plán přijatý teprve v roce 1958 nahrazen novým sedmiletým plánem. Přestože oficiální zdůvodnění hovořilo o potřebě stabilizovat a upevnit hospodářskou základnu vzhledem ke vzrůstající agresi a militarismu Západu, pravý důvod se skrýval v harmonizaci plánovacího cyklu NDR s rytmem sovětským. Samotný SSSR přijal vlastní sedmiletý plán v lednu 1959. (Kleßmann 1988: 313) O rok dříve vyhlášený pětiletý plán měl být součástí nového sedmiletého plánu, byť byly nově přijaté závazky ambicióznější. (Kleßmann 2006a: 3) Ústředním



motivem plánu byla socialistická rekonstrukce, která měla znamenat růst průmyslové produkce a osobní spotřeby během následujících sedmi let na 188 %, <sup>25</sup> respektive 177 % základu. K původnímu cíli předejnat SRN v osobní spotřebě přepočítané na obyvatele se přidal nový cíl, předejnat ji i v produktivitě práce. Tento cíl však neměl definovaný přesnější časový horizont, do kdy má být dosažen. (Kleßmann 1988: 313)

Plán zahájil nový cyklus investic v hospodářství. Už v prvním roce jeho platnosti hrubý domácí produkt vzrostl o 13 %. Nicméně problémy přišly s nástupem kolektivizace zemědělství. Po první vlně kolektivizace z počátku 50. let bylo pouze 17 % Jednotných zemědělských družstev (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften*, dále jen LPG) schopno hospodařit bez státních dotací. Prudkým zvyšováním jejich počtu tedy NDR narůstala finanční zátěž. K tomu se v nově kolektivizovaných LPG přidaly organizační problémy, snížená motivace a jako externí faktor i špatné počasí. To vše dohromady znamenalo pokles hektarové produkce asi o 25 %. Náklady na kolektivizaci tak státní plánovací komise NDR vyčíslila na zhruba 1 miliardu Východoněmeckých marek. <sup>26</sup> (Karlsch 2005: 197) Výsledkem bylo, že v roce 1960 se míra růstu hrubého domácího produktu dostala pod 5 %, v roce 1961 dokonce pod 2 %. Z tohoto pohledu je stav hospodářství na počátku 60. let možno označit za nejhlubší krizi, kterou NDR do té doby prošla a nakonec potřebovala celé 3 roky, aby z ní vyšla. (Karlsch 2005: 199 - 200) Pro pokrytí finančních a produkčních ztrát byl o pomoc požádán SSSR. Přestože velkou část svých závazků v oblasti dodání výrobků a finančních půjček splnil, naplňování sedmiletého plánu se tím zajistit nepodařilo a již na začátku května 1961 byly plánované cíle sníženy. Přes počáteční optimismus tedy sedmiletý plán skončil neúspěchem a právě v něm je třeba hledat příčiny tlaku na ekonomickou reformu z počátku 60. let. (Kleßmann 2006a: 6)

#### **4.1.3. Zrušení potravinových lístků, kulminace krize let 1960 – 1961**

Potravinové poukázky zavedené v průběhu druhé světové války byly v NDR

---

<sup>25</sup> To znamená roční tempa růstu mezi 9 a 10 %.

<sup>26</sup> Z krize vyšel celý zemědělský sektor až v roce 1964. (Karlsch 2005: 197)



zrušeny až v květnu roku 1958.<sup>27</sup> (Kleßmann 1988: 309 – 310) Zároveň se však nedá říci, že by se tímto situace v oblasti zásobování obyvatel potravinami zásadním způsobem zlepšila. Velmi špatný stav zásobování obyvatel se na konci 50. a začátku 60. let dále zhoršoval. Zrušení potravinových lístků totiž způsobilo nárůst spotřeby a poptávky po potravinách, který v té době kolektivizované zemědělství nedokázalo pokrýt. Nevyhnutelným důsledkem bylo i zvýšení cenové hladiny, které dopadalo především na sociálně citlivější skupiny, včetně rodin s dětmi. Vzniklá krize pramenila z více příčin, přičemž minimálně nepřízeň počasí, která ovlivnila výnosy z úrody v daných letech, nebylo v silách SED ovlivnit. Zároveň centrálně plánované zemědělství bylo choulostivější směrem k proměnám počasí, než jednotlivá hospodářství zaměřená na diverzifikovanou produkci. Kolektivizovaná LPG navíc přinejmenším v začátcích svého fungování nebyla schopna zajistit stejné množství produkce, jako soukromí zemědělci. Těchto okolností si bylo vědomo i vedení SED, sám Walter Ulbricht na zasedání ÚV SED hovořil o tom, že příčiny nedostatečné úrovně zásobování není možné hledat pouze v nepříznivém počasí. Nicméně v pozici, ve které se NDR nalézala, nebyla možnost, jak nastalé výpadky bezprostředně pokrýt. Obyvatelé se tak museli vypořádat s nedostatečným množstvím masa, mléka, másla, ale i ovoce a zeleniny. (Wolle 2011: 61 – 64; Wolle 2013: 376 – 384) Nové ceny byly o poznání vyšší, než byly ceny s poukázkami. Byť je třeba podotknout, že byly nižší, než předtím volně prodejné potraviny bez použití poukázek. Několik příkladů – kilogram cukru stoupl z 1,08 Východoněmeckých marek na 1,92 marky, kilogram hovězího z původních 3,14 vyšplhal na 9,6 marek; cena kilogramu másla se zvedla ze 4,20 na 9,80 marek. Tyto ceny byly zároveň citelně vyšší než v sousední SRN. Cena cukru představovala 155 % úrovně SRN, u hovězího to bylo 188 %, u másla 140 %. (Wolle 2013: 375)

V celkovém hodnocení „přehnané investiční plány v průmyslu, krize zemědělské výroby následkem započaté kolektivizace, rostoucí daňová zátěž střední třídy, spojené s politickými represemi, rostoucími počty migrantů na Západ, dodatečné náklady na armádu a pokus administrativně navýšit normy, to byly skutečné příčiny poklesu reálných mezd a snížení už tak skrovné nabídky spotřebního zboží.“ (Karlsch 2005: 192 – 193) Situace se nelepšila ani s příchodem roku 1961, naopak úroveň

---

<sup>27</sup> Oproti tomu v SRN byly potravinové lístky zrušeny již v roce 1948. (Kowalczyk 2003: 121)

zemědělské produkce toho roku byla opět značně nedostatečná. Na vině byly de facto totožné okolnosti, jako v letech předcházejících, v roce 1961 se navíc stejně jako v roce 1958 přidaly obtíže s počasím. (Wolle 2013: 391) Situace byla natolik závažná<sup>28</sup>, že se z ní stala poměrně ožehavá politická otázka nejen pro SED, ale i pro SSSR, který do ní byl nakonec zapojen a po nátlaku ze strany Waltera Ulbrichta nejen přislíbil materiální pomoc, ale posvětil i jeden dlouho sporný bod – stavbu Berlínské zdi. Právě zásobovací krize byla jedním z hlavních předmětů telefonátu mezi Walterem Ulbrichtem a Nikitou Sergejevičem Chruščovem, který vedli 1. srpna 1961 a v němž Chruščov svůj souhlas vyslovil. Ulbricht přitom šikovně využil značné nespokojenosti obyvatel a tím i pořád ještě čerstvé zkušenosti z roku 1953, když zahrozil možností lidového povstání. (Wolle 2011: 61 – 64; Wolle 2013: 391) Nicméně v podobném duchu a v zásadě totožnými důvody – hospodářskými i ideologickými – se Ulbricht na Chruščova obrátil i v dopise, který několik měsíců před tímto telefonátem odeslal do Moskvy. (Kleßmann 2006a: 5)

Krize v zásobování se stala i ožehavým vnitrostranickým tématem SED. V květnu 1961 byla Politbyru předložena zpráva sestavena dvěma příslušnými odděleními ÚV SED, konkrétně Oddělením pro obchod, zásobování a vnější obchod a Oddělením pro zemědělství. Zpráva stanovila několik doporučení, které měly pomoci celou situaci uklidnit. Navrhovala například vyhlásit ve všech restauracích a hotelech jednou týdně bezmasý den. V závodních kuchyních, školních a univerzitních jídelnách a zotavovnách to měly být dokonce dva dny v týdnu. Proti vyšší spotřebě masa se mělo bojovat i zvýšenou nabídkou vajec. Sám Walter Ulbricht na zasedání Politbyra 6. června 1961 shrnoval situaci takto: „Celková čísla, že naše produkce o tolik a tolik roste, už nám nejsou k ničemu, nikdo jim stejně nevěří. Nemá smysl s nimi přicházet, když ve skutečnosti věc vypadá jinak.“ (Hoffman, Schmidt, Skyba 1993: 389 – 393 cit. podle Kleßmann 2006a: 7) Propaganda a represe samotné by ke zklidnění celé kritické situace s nelehko odhadnutelnými důsledky ani nestačily. Okamžitá pomoc, ke které byl SSSR ochotný jen v omezené míře, byla nezbytná. Až ve střednědobém horizontu se krize stala dobrým výchozím bodem k prosazení strukturálních reforem, které se musely soustředit hlavně na zlepšení plánovacího

---

<sup>28</sup> Nepříjemné bylo pro NDR i rostoucí zadlužení v zahraničí v Západoněmeckých markách. Jeho výše, která byla v roce 1960 472 milionů Západoněmeckých marek, narostla za pouhý rok na 670 milionů. (Kowalczyk 2003: 114)

systemu. Podmínkou pro to byla modernizace a účinná mobilizace SED a jejích organizací. Původní závazek a cíl vytvořit socialistickou alternativu SRN byl zcela zachován, rozpadl se do dílčích impulzů a úkolů dal nakonec celému období 60. let specifickou dynamiku. Tato dynamika měla vliv i na naladění a chování obyvatel NDR. (Kleßmann 2006a: 6 – 9)

## **4.2. Struktura, organizace a politické plány SED**

### **4.2.1. První náznaky reformního uvažování**

Diskuze o nezbytnosti reformy stalinistického systému vlády a kontroly se v NDR poprvé objevuje v roce 1957. Úvodním východiskem diskuze byla doporučení ekonomů Fritze Behrense a Arne Benaryho. Jejich kritika tehdejšího systému se soustředila především na dva centrální body. V první řadě upozorňovali na potlačení individuální podnikavosti jednotlivých výrobních podniků a postupné snižování motivace jejich pracovníků, a to i v případě, že se jednalo o přesvědčené komunisty. A dále upozorňovali na skutečnost, že centrální plánování nedovedlo efektivně alokovat ekonomické zdroje a docházelo k jejich značným ztrátám. Hlavní doporučení, se kterými oba ekonomové přišli, se týkají rozhodování a rozhodovacích procesů, které by měly být decentralizovány, tedy přeneseny z centrální úrovně plánovací komise do továren samotných. A k posílení nedostatečné motivace, by podle Behrense a Benaryho měli být do celého rozhodovacího procesu aktivně zapojeni i pracovníci v továrnách. (Freier, Koester, Russian 1974: 30 – 31) Přestože tyto myšlenky předjímají přesně to, co v roce 1961 napíše do své slavné eseje sovětský ekonom Jevsej Liberman, a Walter Ulbricht je nakonec bude sám propagovat a zavádět, v roce 1957 však vše vypadalo jinak. Vedení SED v té době považovalo úvahy o změnách v politice a společnosti, které nevyšly od něj za revizionistické. Oba ekonomové tak skončili zavržení a s nálepkou revizionistů. (Ludz 1970: 55 – 56) Důsledkem byl požadavek na provedení sebekritiky, která se zaměřovala na tři body. Předně byli obviněni z ekonomismu, nepochopení politické priority třídního boje ve stádiu budování socialistické společnosti. Dále z údajného špatného zhodnocení principu tvorby cen v socialismu, které by mohlo podkopávat funkčnost centrálního plánování a vést k navrácení kapitalismu. Posledním bodem kritiky bylo špatné zhodnocení vztahu mezi spontaneitou a vědomým jednáním při přechodu k socialismu,

kteřé podporou spontaneity oslabuje socialistické vědomí a podporuje „slepé zákony kapitalismu“. (Freier, Koester, Russian 1974: 31 – 32)

Nicméně v následujících několika letech se ukázalo, že poválečný model znárodněné ekonomiky, který potlačil soukromé zájmy a motivace, mohl být úspěšný, dokud sloužil potřebám poválečné rekonstrukce a měl k dispozici volné zdroje, které mohl využít. Po skončení této rekonstrukční fáze vyžadoval další rozvoj produkce hlubokou reformu systému plánování, rozhodování a kontroly. Bylo potřeba zlepšit alokaci zdrojů, kde docházelo ke ztrátám, a využít rezervy pracovní síly a nerostných surovin. V plánovaném hospodářství bylo možno reformovat systém na dvou úrovních – na makroekonomické, tedy tam, kde se rozhodovala míra růstu či rozdělení investiční a spotřební produkce, a podnikové, kde se rozhodovalo o investicích do výroby, produktech, distribuci. Druhá kategorie je v principu manažerská, rozhodnutí vyžadující racionální a ekonomicky efektivní opatření se mohou odehrávat tady, zde byla také největší potřeba expertízy. A právě na podnikovou úroveň směřovaly doporučení Behrense a Benaryho i pozdější reforma, která využila individuální ekonomický zájem továren, tedy vytváření zisku, i individuální zájem jednotlivce, tedy mzdu a případné bonusy. (Freier, Koester, Russian 1974: 32)

#### **4.2.2. V. Sjezd SED**

V. Sjezd SED se konal v červenci 1958. Právě zde byl vyhlášen záměr dohnat a předehnat SRN. Kromě toho ale Sjezd znamenal začátek období, kdy neměly být budovány jen materiální základy socialistické společnosti, ale byl ohlášen záměr budovat „socialistické vědomí“. Kromě politických a ekonomických změn si to žádalo i změny ideologické, bylo potřeba vybudovat „nového člověka“. (Kowalczyk 2001: 27) Kulturní oblast byla pro SED pokračováním emancipace dělnictva jako třídy, takže poté, co se stalo přední silou ve státě v hospodářské a politické oblasti, měla přijít na řadu i oblast kulturní. (Barck, Mühlberg 2005: 170) Sám Walter Ulbricht to vyjádřil slovy, ve kterých neopomněl zmínit SRN: „Dělník, který je v kapitalistickém Německu pouze objektem reakční kulturní politiky, (...) je postupně formován v jedince, který kreativně participuje na dalším vývoji celku našeho kulturního života“. (Wierling 1996: 49) Zároveň zde Walter Ulbricht hovořil o tom, že v NDR tou dobou již neexistovala buržoazní inteligence, která by se stavěla dělnické třídě do cesty.

Až na výjimky, které jsou v opozici. Naopak v zemi vyrostla socialistická inteligence, která z lidu vychází.<sup>29</sup> (Kowalczuk 2003: 92)

#### 4.2.3. Kolektivizace venkova

První vlna kolektivizace probíhala už v letech 1952 – 1953, ale po politickém otřesu roku 1953 musela skončit nedokončená. Vedení SED se k ní vrátilo až po vlastní konsolidaci, kdy se mohlo na venkově opřít o silnější organizační strukturu. Pevnější stranická organizace se nakonec ukázala jako rozhodující pro úspěšné dokončení kolektivizace, projevený odpor zemědělců k ní byl totiž stejný jako při první fázi. (Kowalczuk 2005: 357 – 358) Co se týče poměru státem vlastněných socialistických podniků na celkové produkci, bylo zemědělství sektorem s druhým nejvyšším podílem soukromého vlastnictví. Ve státních rukou zde ještě na konci roku 1959 bylo 53,0 %. Pro srovnání v dopravě to bylo celých 95,2 %, v průmyslu 89,1 %, ve stavebnictví 83,7 % a v maloobchodě 75,3 %. Pouze drobná řemesla a živnosti vykazovaly nižší míru státního vlastnictví, a sice 22,1 %. (Kleßmann 1988: 314)

Obnovené tažení za kolektivizaci venkova bylo zahájeno na V. Sjezdu SED v roce 1958. Od nové kampaně stranické vedení neodradily ani mnohé propočty, podle kterých nabízelo soukromé zemědělství větší výnosy než to kolektivizované. Paradoxně se novým impulsem pro intenzifikaci a urychlení kolektivizace stala zásobovací krize roku 1959, přestože na ni měla nižší produktivita LPG značný vliv. V prosinci 1959 nakonec plénum SED schválilo i přistoupení k násilné kolektivizaci. Odpor proti ní byl hodnocen jako kontrarevoluce. Z hlediska SED a jejích plánů byla nová kampaň za kolektivizaci úspěšná. V krátké době vstoupilo do LPG na půl milionu sedláků, počet družstev se zdvojnásobil a plocha jimi obdělávané půdy v celé SRN činila 83,7 %. Na druhou stranu bylo výsledkem procesu spuštění migrační vlny sedláků, kritické zhoršení vztahů mezi obyvateli venkova, zhoršení životních podmínek, vyvolání vlny odporu a sabotáží. Objevili se i jednotlivé případy sedláků, kteří majetek radši zapálili, než aby ho předali do LPG. Nejpozději od roku 1960 je možno v zemědělství a na venkově hovořit o krizi. (Wolle 2013: 390 – 391) Pro

---

<sup>29</sup> Minimálně se dá říct, že všechna krizová období (roky 1953, 1956, 1961) ukázala, že inteligence masově organizovaný odpor nevytváří. (Kowalczuk 2003: 92)

hospodářství NDR jako celek bylo nepříjemné, že krize zásobování způsobená kolektivizací se přelila i do průmyslové výroby a podepsala se i na krizovém vývoji v Berlíně, který předcházel stavbě Berlínské zdi. (Kleßmann 2006a: 6) Kromě kolektivizace venkova se na přenesení krize do měst podepsala i snaha dokončit zestátnění maloobchodu a malých řemesel po roce 1960 (Kleßmann 1988: 313)

### **4.3. Společnost**

#### **4.3.1. Masová emigrace**

Útěky za hranici byly v NDR na denním pořádku. A jakákoli snaha SED jim zamezit byla spíše kontraproduktivní. Snaha potrestat příbuzné obyvatel, kteří emigrovali, totiž u dalších a dalších obyvatel NDR vyvolávala nové důvody, proč ze země odejít. Odliv obyvatel z NDR je dokonce historicky patrně největší vlnou emigrace obyvatel ze země, která je mimo válečný stav a neprobíhá v ní občanská válka. Počet emigrantů z NDR dosáhl mezi lety 1951 – 1961 celkového počtu 2,7 milionů lidí. V přepočtu to tedy bylo v jednotlivých měsících mezi 10 – 20 tisíci obyvatel. Což fakticky znamenalo přijít každý měsíc o okresní město. (Wolle 2013: 392 – 393) Vyjádřeno ještě jiným propočtem, mezi lety 1946 – 1961 odešlo ze země každý jednotlivý rok půl procenta celkového počtu obyvatel. Z hospodářského hlediska nejhorší byla skutečnost, že se jednalo (vztaženo k roku 1950) o celých 15 % populace v produktivním věku, tedy mužů ve věku 16 – 65 letu a žen ve věku 16 – 60 let. Přitom poměr lidí v produktivním a neproduktivním věku nebyl v NDR po celou dobu její existence nikdy z ekonomického pohledu příznivý. Počet lidí mimo produktivní věk (před nebo po jeho dosažení) na 100 lidí v produktivním věku byl v roce 1950 56,1. V roce 1961 stoupl na 65,9 a v roce 1968 dokonce na 73. (Ludz 1970: 3, 18) Hospodářsky značně nevýhodný byl rovněž fakt, že i ve skupině emigrantů v produktivním věku byla většina z nich velmi mladých. Až polovina emigrantů byla mladší 25 let. Například v roce 1957 přišla země o celou čtvrtinu maturitního ročníku všech studentů. Obrovským problémem pro NDR bylo také to, že z velké části odcházeli lidé s vyšším vzděláním, především lékaři a vědečtí pracovníci. (Wolle 2013: 394 – 395)

K prohloubení celé dlouhotrvající krize přispěla i násilná kolektivizace

venkova (viz výše), která tím, že byla doprovázena vlnu represí, zvedla obecnou míru emigrace (Kleßmann 2006a: 6), ale znamenala také to, že počet emigrantů z venkovských oblastí se mezi lety 1959 – 1960 zdvojnásobil. Zatímco v roce 1958 tvořili obyvatelé venkovských oblastí 4,6 % emigrantů, o rok později to bylo 5,0 % a v prvních čtyřech měsících roku 1960 už celých 9,4 %. Stejně jako v celkovém průměru i zde platí, že odcházeli hlavně ekonomicky aktivní zemědělci. Pokud se počítají pouze lidé v produktivním věku, kteří opustili NDR, v roce bylo 8,3 % z nich činných v zemědělství, o rok později to bylo již 15,4 %. (Wolle 2013: 399) Ještě v relativně klidném roce 1959 dosáhl celkový počet emigrantů čísla 143 917. To znamená snížení na polovinu oproti rekordnímu roku 1956. (Kleßmann 2006a: 6) Ale postupem roku 1961 směrem k letním měsícům se situace rapidně zhoršila. Zatímco v červnu 1961 uteklo ze země 19 198 obyvatel, což zhruba odpovídá průměrnému měsíčnímu úhrnu za první pololetí celého roku, v červenci je to již celých 30 415 emigrantů a jen od 1. do 13. srpna opustilo zemi více obyvatel než za celý červenec. Za celý srpen to pak bylo 47 433 lidí. (Wolle 2011: 52 – 53)

Z pohledu emigrační krize, se stavba Berlínské zdi postupně stala sebenaplňujícím se proroctvím. Čím větší tlak NDR na své obyvatele vyvíjela, tím více důvodů k emigraci a skutečných emigrantů se objevovalo. Což jenom dále zvyšovalo tlak vyvíjený ze strany SED na své vlastní obyvatelstvo. (Wolle 2013: 402) Některé odchody sice byly motivovány osobními důvody, přinejmenším stopa celkových společenských podmínek však v celkové motivaci pro odchod byla vždy. Odchod ze země, pro který se vžil termín *Republikflucht*, byl navíc nezvratný krok, který způsoboval problémy těm, kteří zůstali. Stal se tak všudypřítomným tématem a nedílnou součástí života východoněmecké společnosti. (Wolle 2011: 53 – 54) Nepříjemnému úbytku vysokoškolsky vzdělaných lidí se vedení SED snažilo zabránit různými privilegii, které inteligenci nabízelo. Nicméně v zemi, jejíž oficiální státní ideologie mluví o vládnoucí dělnické třídě, je takový postup značně problematický (Wolle 2011: 54 – 55) SED tedy nakonec dospěla k závěru, že bude muset přistoupit k radikálnímu řešení. „Stavba zdi v roce 1961 tak byla zároveň záchrannou brzdou před hospodářským kolapsem a základnou pro novou konsolidaci.“ (Kleßmann 1988: 301)



### 4.3.2. Grenzgänger

Kromě emigrantů přicházela NDR o přidanou hodnotu práce a ekonomický potenciál svých obyvatel ještě jiným způsobem. Mnoho obyvatel NDR denně přecházelo hranici za prací do SRN. Ve východoněmecké společnosti se pro ně vžil název *Grenzgänger*. Tuto práci často získali už před rokem 1945, tedy dávno předtím, než byli Berlín a celá země rozděleni. Ani změna státních hranic je však o jejich původní zaměstnání nepřipravila. (Wolle 2013: 399) Na úřadech Západního Berlína, bylo hlášeno asi 56 000 pracujících z NDR. Ve skutečnosti bylo toto číslo pravděpodobně vyšší, reálný odhad se blíží 60 000 v posledních letech před stavbou Berlínské zdi. Západní Berlín prožívající hospodářskou konjunkturu byl samozřejmě lačný nových pracovních sil. Obyvatele NDR lákal především na vysoké mzdové sazby a od roku 1956 i na vyplácení 40 % čisté mzdy v Západních markách a další bonusy. Pro představu – do roku 1955 to bylo jen 10 %, mezi lety 1955 a 1956 pak nakrátko 15 %. Výsledkem bylo, že některé sektory služeb, jako například pracovní pozice v úklidových čtách a personálu nemocnic, zastávali téměř výhradně pracovníci a pracovnice z východní části města. (Wolle 2011: 48 – 49) Celkově byla většina těchto pracujících zaměstnána v dělnických profesích. (Wolle 2005: 243)

SED nehodlala *Grenzgänger* dlouhodobě tolerovat, v její propagandě byli vykreslováni jako příživníci, kteří ve své zemi neplatí daně (a ještě hůře, platí je v SRN), ale využívají veřejných statků a poskytovaných sociálních služeb v NDR. (Wolle 2013: 399) Spolu s nimi byli za hlavní viníky krize označeni „přeshraniční pašeráci“, což byli ve slovníku propagandy SED ti obyvatelé Západního Berlína, kteří využívali výhodný směnný kurz mezi západními a Východoněmeckými markami a jezdili nakupovat do východní části města. (Wolle 2005: 242) V prvních letních měsících roku 1961 se tlak vyvíjený na *Grenzgänger* stupňoval až do značně vyhrocených podob. V červnu přistoupila SED k jejich registraci a hromadně je přesvědčovala, aby opustili své zaměstnání v SRN a pracovali a řádně platili daně ve své socialistické vlasti. Zpočátku však tato snaha nebyla příliš úspěšná. Mezi 13. červnem a 22. červencem 1961 se k této výzvě postavilo pozitivně jen 6 jedinců z celkového počtu 60 000 dotčených. (Wolle 2013: 401) Na začátku srpna se pak měli *Grenzgänger* nahlásit na místních úřadech, aby do budoucna platili nájemné a ostatní státem dotované služby (elektřina, plyn, voda) v Západoněmeckých markách. Kromě



toho se zpřísnily kontroly Lidové policie na přechodech mezi oběma částmi města. Tato opatření vedla jen k nárůstu počtu emigrantů. (Wolle 2005: 243 – 244)

Z části i z těchto důvodů trpěla východní část Berlína značným nedostatkem pracovních sil. Pro SED a její vedení to byla problematika natolik závažná, že ji ve svém telefonátu s Nikitou Sergejevičem Chruščovem 1. srpna 1961, jehož hlavním předmětem byla stavba Berlínské zdi, uvedl Waltr Ulbricht, byť s poněkud zkreslenými údaji. Podle jeho slov se jednalo o oficiálně minimálně o 75 000 obyvatel Berlína. Toto nadsazení mu však v daný moment z politických důvodů vyhovovalo. (Wolle 2011: 48 – 49)

### **4.3.3. Další aspekty**

Vzdělávací systém NDR budovaný v průběhu 50. let, jehož hlavním cílem a ideologickým motivem byla výchova „všeobecně rozvinuté socialistické osobnosti“, prodělal jen jednu významnou změnu v letech 1958 – 1959, kdy byla povinná doba školní docházky zvýšená z osmi na deset let a bylo zavedeno povinné polytechnické vzdělávání. (Kleßmann 2006a: 30) Mnohem dynamičtější vývoj prožívala oblast vědeckého výzkumu. Ten se od přelomu konce 40. a začátku 50. let v NDR obnovoval v podstatě od základu. Období jeho konsolidace a podřizování politice přichází až později s vrcholem v roce 1958, kdy stojí na dostatečně pevných základech, aby mohl naplnit roli, kterou od něj SED očekává. Boj o dovršení fáze prosazování socialistického zřízení, který byl vyhlášen v červenci 1958 na V. Sjezdu SED, už zahrnoval i vědu. Za hlavní teoretické východisko vědeckého výzkumu byl vyhlášen marxismus-leninismus a vedení SED vědě přisuzuje roli „faktorů, který buduje socialistické vědomí“. (Malycha 2001) Na pragmatické úrovni měla věda především vystoupit ze své izolace a přispět k budování socialistické společnosti a hlavně hospodářství. V oblasti přírodních věd je propojení také silné, že relevantní vědecké problémy byly přímo propojené s hospodářskými plány. Plány výzkumu stanovily povinná témata a kritéria pro výzkum. Zapojeny byly různé plánovací a koordinační orgány. SED měla tedy v oblasti vědy poměrně všezahrnující nároky, snažila se mít vliv na výzkumné procesy. Znamenalo to ale také značné přetěžování jejich kapacit, které trvalo po celou dobu její vlády. (Malycha 2001)

Jiná situace panovala ve společenských vědách. Na příkladu historického výzkumu se dá ukázat, že dohled strany vedl spíš ke ztrátě funkčnosti některých společenskovědních oborů. Historici v NDR pod dohledem SED nemohli kvůli hrožícím sankcím dělat politicky nezávislý výzkum, politické aspekty se do výzkumu mohly dostávat maximálně skrytou formou. Výsledkem ale nakonec byla depolitizace a homogenizace celého odvětví, což nakonec vedlo „ke ztrátě jakéhokoliv kritického napojení na společenskou realitu v NDR. Jde to nahlížet i tím způsobem, že ze společenské vědy v NDR se vytratilo všechno specificky východoněmecké“.  
(Florath 1998: 224 – 225)

Opatrný byl postoj SED vůči církvím.<sup>30</sup> Od roku 1953 byl její postup mírnější, hlavní snaha byla upřena na to, jak vzdalovat církev mladým lidem. Základním prostředkem pro dosažení tohoto cíle bylo nahrazení církevních konfirmací (které přijímají děti do světa dospělých věřících) světskými *Jugendweihe*. Poprvé byly zavedeny v roce 1954, skutečný nástup pak zažily v letech 1958 a 1959, kdy se podíl mladých lidí, kteří jimi prošli, z roku na rok zvýšil ze 44 % na celých 80 % a brzy poté se dostal na hranici 90 %. Kromě toho se v roce 1958 znovu objevila myšlenka zakázat studentské spolky, která ale nebyla realizována. (Kowalczyk 2005: 352) SED uplatňovala stále více svého vlivu na mládež skrze mládežnické organizace. Negativní stránkou však byla militarizace, která se v jejich činnostech projevovala. V období před stavbu Berlínské zdi byla ještě omezená, nicméně první krok k její intenzifikaci byl přijat už v roce 1958. Ve školním roce 1958 – 1959 byla na odborných a vyšších odborných školách a univerzitách zavedena povinná branná výchova. Pro výcvik k ochraně vlasti zahrnovala pro mladé muže teoretické i praktické dovednosti, od tělesných cvičení a střelby až po taktiku boje a vojenské mapování. Oproti tomu mladé ženy čekaly nácviky v oblasti protivzdušné a protipožární ochrany či první pomoci. (Kowalczyk 2005: 354 – 355) Další kroky však byly přijaty až v roce 1962.

S prohlubující se hospodářskou a celospolečenskou krizí začátku 60. let, která reálně ohrožovala samostatnou existenci NDR, stupňovala SED propagandu namířenou směrem k SRN. Přestože se držela osvědčených témat a stereotypů, byla propracovanější a intenzivnější než v minulosti. Jejím hlavním cílem byla stabilizace vnitřních poměrů, okrajově i posilování vlastního obrazu v zahraničí radikálním

---

<sup>30</sup> I když úbytek věřících byl ve společnosti samozřejmě viditelný. Jestliže se v roce 1950 hlásilo k víře 95 % obyvatel, v roce 1964 už to bylo „jen“ 68 %. (Kowalczyk 2003: 93)

vymezením vůči SRN. Zároveň jistým způsobem reagovala na neúspěšnou politiku SSSR a NDR směrem k Západnímu Berlínu, který, přes N. S. Chruščovem vyvíjený mezinárodní nátlak, zůstával součástí SRN. Symbolickým začátkem této kampaně byly antisemitské incidenty, které se na konci roku 1959 odehrávaly v SRN. Ten nejznámější se odehrál v Kolíně nad Rýnem, kde se na nové synagoze objevil hákový kříž. Podobné události se ale objevily i v jiných městech. Nová kampaň tak o SRN hovořila jako o „renacifikované Spolkové republice“. (Lemke 1993: 160) Ve vnitřní politice SED s sebou tato kampaň nesla ještě přísnější postih nacistických zločinů, než bylo zvykem. Tyto postihy měly posilovat obraz NDR jako důsledně denacifikované a demokratizované země. V zahraničí se obraz SRN jako země „starých nacistů, militaristů a revanšistů“ ze dvou důvodů setkal u některých politických kruhů s jistým ohlasem. Prvním důvodem byla patnáct let po skončení druhé světové války stále ještě silná nedůvěra vůči Německu. Druhým důvodem bylo v mnoha ohledech objektivně nedostatečné vyrovnání se s nacistickými zločiny v SRN, které bylo nápadně zpožděné za jinak překotně se modernizující společností a hospodářstvím.<sup>31</sup> (Lemke 1993: 160 – 161, 170 – 171) Sebe samotnou a s ní celou NDR se naopak snažila SED prezentovat co nejpozitivnějším způsobem. Tento obraz nicméně nebyl příliš přesvědčivý. „Zdání a skutečnost byly v NDR ve skoro groteskním rozporu. Maloměšťácká společnost se vydávala za proletářskou. Konzervativní systém redukováný na udržení moci miloval vypůjčenou revoluční pózu. Bezpříkladně militarizovaná společnost si za ústřední symbol vybrala holubici míru.“ (Wolle 2013: 408) A podobné rozpory se nakonec týkaly i stavby Berlínské zdi, kterou vybuodovala NDR, hlásící se přes všechnu nenávistnou propagandu k SRN ke sjednocení Německu a socialistickému sbratřování národů. (Tamtéž)

---

<sup>31</sup> Rozdíl v míře denacifikace v SRN a NDR byl patrný již po válce. Vyšší míra denacifikace v NDR byla dána i širokým procesem výměny elit, ke které v souvislosti s konsolidací režimu došlo. Jen do roku 1948 přišlo na území tehdejší SBZ o práci 500 000 bývalých příslušníků NSDAP. (Kowalczyk 2003: 39)

## 5. Stavba Berlínské zdi

### 5.1. Shrnutí příčin

Berlín byl po celou dobu neuralgickým bodem nejen NDR, ale celého bipolárního mezinárodního uspořádání. Nikde jinde se Východní blok se svým Západním kapitalistickým protějškem nestřetával tak bezprostředně. Přesto Berlín stále fungoval jako jedno město, kde trasy městské hromadné dopravy volně protínaly hranicemi sektorů a přestože zde fungovaly dva různé modely politického a ekonomického uspořádání, sami obyvatelé města (především západní části) se domnívali, že „Berlín zůstal Berlínem“. (Wolle 2011: 37) Skutečná nevraživost byla obsažena jen v propagandě obou stran, kdy jedna považovala Waltera Ulbrichta za „hlídacího psa Moskvy“. (Tamtéž) zatímco druhá o svých politických protějšcích hovořila jako o agentech velkokapitálu a amerických tajných služeb. Kromě toho byl Západní Berlín líčen jako černá díra, která pohlcuje mladé lidi z NDR. Poté, co jsou nalákáni k útěku ze své země, se stávají obětmi obchodu s lidmi, jehož strůjci jsou všichni od obyčejných kriminálních, přes tajné agenty a církev až po sociální demokraty. Mladé ženy pak končí jako prostitutky v nevěstincích, zatímco z mužů se stávají vojáci NATO. (Wolle 2011: 36 – 37, 45 – 46) Oproti tomuto hříšnému Západu byl Východní Berlín líčen jako „oáza klidu a pořádku“. Otázkou však zůstává, jestli propagandistické líčení neřestí Západního Berlína mladé obyvatele NDR skutečně odrazovalo, nebo jej naopak v jejich očích zatraktivňovalo. (Wolle 2005: 243)

Berlín byl ale také poslední otevřenou částí vnitroněmeckých hranic a vedení SED si dobře uvědomovalo, že kontrola této hranice je zásadní pro další fungování státu. Dlouhodobě neúnosné nebylo jen odčerpávání zdrojů způsobené masovou emigrací ze země, ale také možnost volby, kterou otevřená hranice poskytovala obyvatelům NDR. Odejít znamenalo nepřijmout režim SED. Na základě této logiky se vedení SED také domnívalo, že každý, kdo s režimem souhlasí, bude muset souhlasit i se stavbou Berlínské zdi. Ve skutečnosti ale po stavbě významná část obyvatel nabyla názoru, že stavba Berlínské zdi je symptomem hluboké krize režimu a to v rovině politické, ekonomické i morální. (Wolle 2005: 250) V drtivé většině případů lidí, kteří se rozhodli zemi opustit, se jednalo o kombinované politicko-ekonomické důvody k odchodu. V případě širší emigrační vlny u celé společenské

skupiny (například zemědělci v letech 1960 – 1961) šlo většinou o fakt, že byli zasaženi určitou restriktivní politikou SED, která zdatně zhoršila i jejich ekonomické postavení, ne jen to společenské a politické. (Mueller 1999: 713) Bez ohledu na dlouhodobé postoje k režimu, kritická zásobovací situace a politická situace kolem Berlína vyvolávala u obyvatel NDR nepokoje, demoralizaci a napětí. Politbyro SED i sám Walter Ulbricht si byli vědomi naléhavosti situace, ale vzhledem k momentální situaci v mezinárodních vztazích se kompromis mezi SSSR a Západními mocnostmi v otázce postavení velkého Berlína zdál nedosažitelný. (Kleßmann 2006a: 7) SSSR se o získání Západního Berlína pokusil do této doby dvakrát. První situací je notoricky známá blokáda z let 1948 – 1949. Druhým pokusem bylo Chruščovovo ultimátum z roku 1958, které se však na straně jeho protějšků ze Západu setkalo s velmi chladnou reakcí. Celá situace tak skončila poměrně nenápadně, ultimátum uplynulo bez reakce a k žádné návazné akci Chruščov nepřistoupil. Obyvatelé Západního Berlína byli s přítomností spojeneckých vojsk v zásadě spokojeni a město mohlo nadále zářit hospodářským zázrakem SRN. A vzhledem k tomu, že SRN si uvědomovala symbolickou důležitost této své výkladní skříně, byl to zázrak dotovaný. (Wolle 2011: 38 – 39) Nakonec se tedy Walteru Ulbrichtovi podařilo získat povolení ke stavbě Berlínské zdi u svých spojenců na začátku srpna 1961. Sice tím uznal rozdělení města na dvě části, ale při nejmenším se mu podařilo zastavit masovou emigraci. (Kleßmann 2006a: 7) A zajistit tak další budování socialismu po masových ztrátách zdrojů. (Hübner 2006: 79)

Období zotření vztahů a oboustranné vyhrocení rétoriky Studené války využila SED i pro oficiální zdůvodnění stavby Berlínské zdi. Měla se tak stát symbolem ochrany obyvatel a zajištění míru před možným útokem ze Západu. Rovněž se hovořilo o ochraně hranic jako přirozeném znaku jakéhokoli suverénního státu. (Kleßmann 2006a: 8) Propaganda SED při ospravedlnění stavby Berlínské zdi používal obrat „ochranná zeď proti fašismu“ (Wolle 2005: 239), což mimo jiné vypovídá mnoho o její vlastní ideologické výbavě a jejím sebevědomí v otázce vyrovnání se s minulostí směrem k SRN. Přesto NDR tento akt, který musela prosadit i přes odpor mnoha zemí Varšavské smlouvy, zdiskreditoval víc, než cokoli jiného vedení SED po dobu své vlády prosadilo. (Tamtéž)

## 5.2. Okolnosti stavby

Konečné schválení Berlínské zdi ze strany SSSR a určení definitivního data její stavby proběhlo při telefonním hovoru mezi Walterem Ulbrichem a Nikitou Sergejevičem Chruščovem, který vedli 1. srpna 1961. (Wolle 2011: 61 – 64) (Wolle 2013: 403) Kdy přesně se samotný Walter Ulbricht rozhodl, že se jedná o jediné možné řešení, však zcela jasné není. Dne 15. června 1961 se konala slavná tisková konference,<sup>32</sup> která přinesla první konkrétní předzvěst toho, že by Berlín skutečně mohl být obehnaný zdí. Právě na této tiskové konferenci vznesla západoněmecká novinářka Annemarie Doherr z listu *Frankfurter Rundschau* dotaz jestli současná situace v Berlíně a politika SED směřují k tomu, že by městem procházela státní hranice. Walter Ulbricht odpověděl jakkoli popřel budování neprostupné hranice. Zároveň to ale bylo pouze on, kdo v celé konverzaci použil slovo zeď. (Wolle 2011: 60). Právě kvůli tomuto incidentu byl Walter Ulbricht v následujících měsících a letech vykreslován jako bezostyšný lhář. Avšak v době, kdy na tento dotaz odpovídal, měl pravděpodobně jiný zájem. A to oddělení a neutralizaci celého Berlína, tedy včetně jeho západní části. I když pochopitelně s nahlas nevysloveným záměrem ho dříve či později zcela ovládnout. Nicméně atmosféra, jak ji vnímali obyvatelé NDR, byla v té době značně napjatá a každý, kdo uvažoval o možném odchodu, věděl, že je nejvyšší čas. (Wolle 2011: 55, 59 – 60)

Fyzicky byla Berlínská zeď postavena v noci z 12. na 13. srpna 1961. Respektive této noci byly nataženy ostatné dráty po celé délce hranice a uzavřeny průchody v domech. Samotná zeď se začala stavět 29. srpna. (Kowalczyk 2003: 152) Symbolickým začátkem stavby bylo zhasnutí osvětlení Brandenburské brány (*Brandenburger Tor*) hodinu a pět minut po půlnoci. Vzhledem k častým výpadkům dodávek elektřiny ve Východním Berlíně však tato okolnost, ani potměnění celé třídy Pod Lipami (*Unter den Linden*), nepřišla nikomu podezřelá. Nicméně poté došlo k přerušení provozu metra mezi oběma berlínskými sektory a k Brandenburské bráně přijeli vojáci a pohraničníci vybavení mimo jiné vodními děly. (Wolle 2011: 71)

---

<sup>32</sup> Drobnou historickou zajímavostí je, že tisková konference se konala ve stejné budově, kde byla 7. října 1949 NDR oficiálně vyhlášena. Rovněž před ní 16. června 1953 masově protestovali nespokojení berlínští dělníci. A ještě dříve ve stejné budově sídlilo nacistické ministerstvo letecké dopravy. (Wolle 2011: 55)

Berlínskou zeď budovaly bezpečnostní složky Ministerstva vnitra určené pro zajištění vnitřní bezpečnosti, avšak s krytím Národní lidové armády (*Die Nationale Volksarmee*, dále jen NVA), kterou se SED do té doby podařilo dostatečně konsolidovat a upevnit si v ní vlastní moc, aby mohla k takovému účelu sloužit. (Diedrich 2005: 133)

### 5.3. Bezprostřední dopady a reakce

Přestože oficiální zprávy hovořily o většinovém souhlasu a zpětně je obtížné odhadnout přesné reakce obyvatelstva, které bylo stavbou Berlínské zdi i přes nepřímé náznaky předcházejících týdnů překvapeno, dá se přinejmenším u obyvatel Berlína a okolí hovořit o odporu a vzteku. (Kleßmann 2006a: 7) Srovnání reakcí na krizi roku 1953 a na stavbu Berlínské zdi také ukazuje zajímavou odlišnost – na rozdíl od událostí padesátých let, neobjevily se v roce 1961 signifikantní rozdíly mezi jednotlivými sociálními skupinami. Jednoduše řečeno, reakce byla napříč společností stejná. Snad jen na univerzitách mohl být odpor o něco ostřejší než ve výrobních podnicích. Bouřlivé reakci převážně přírodovědců na univerzitách tvořili protipól společenskovední badatelé. Především historické katedry byly považovány za ideologické bašty režimu. Nicméně původní relativní klid na univerzitách, a hlavně studentů, byl způsoben tím, že neprobíhal semestr. Situace se tedy mění až v září 1961, kdy se začínají objevovat projevy odporu. Na obecné úrovni samozřejmě poukazují především na rozpor mezi vyhlášeným směřováním k jednotě Německa, respektive německého národa a reálnou situací. Konkrétně ale odpor univerzit vyvolalo i odstřížení od vědeckého života na Západě. Mladí vědci pochybovali o tom, že v izolované samostatné NDR budou schopni vést smysluplný výzkum a právě především přírodovědci považovali svou vlastní vědeckou práci do budoucna za ohroženou. Do začátku ledna 1962 bylo kvůli opozičním aktivitám zatčeno a souzeno 30 studentů, 227 studentů bylo exmatrikulováno. Mnozí další se pokusili emigrovat. (Kowalczyk 2001: 27 – 30) Pro většinu dělníků, především těch starších, kteří si pamatovali potlačení minulého povstání (a sledovali i osudy maďarského povstání 1956) znamenal rok 1961 hořkou porážku, která v zásadě znamenala nutnost přijmout existenci režimu SED jako nadlouho, ne-li na vždy, nevyhnutelnou. Neznamená to ale, že by veškeré formy odporu dělníků proti němu zmizely,



ale zásadním způsobem se proměnily. (Gehrke 2005: 408 – 409)

Bezprostředně po stavbě Berlínské zdi se podařilo stabilizovat situaci v zásobování díky objemným dodávkám potravin ze SSSR. Avšak vnitropolitická situace zůstávala vyostřená tím, jak se SED rozhodla trestat projevy nesouhlasu tvrdším postihem. Od roku 1953, kdy naposledy čelila masovým protestům, SED zásadním způsobem zvýšila svou připravenost na zvládání podobných situací. Bez rozporů a podle vlastního uvážení byla schopna povolát konsolidovanou NVA a ozbrojené jednotky podřízené Ministerstvu vnitra. (Kleßmann 2006a: 8) „V období stavby Berlínské zdi v roce 1961 se NDR nachází v oblasti bezpečnostní a vojenské politiky v úplně jiné výchozí pozici než v roce 1953.“ (Diedrich 2005: 132) Celkem bylo do 4. září zatčeno 6 041 osob. Z nich 3 108 bylo uvězněno. Jednalo se tedy o největší vlnu zatýkání a věznění od roku 1953. Rozdíl byl však v tom, že se nejednalo o organizované masové akce, šlo o individuální akce jednotlivců. Toto poučení, že masové protesty mohou být spíše kontraproduktivní, si odnesla pro změnu společnost z roku 1953. SED tedy nemohla očekávat aktivní souhlas obyvatel, lidové povstání ale také nehrozilo. Mimo jiné i díky přítomnosti sovětských jednotek. (Kowalczyk 2001: 27 – 28) Situaci tedy zvládala, byť za celé druhé pololetí roku 1961 padlo nakonec 18 297 rozsudků za politické trestné činy. Zatímco v prvním pololetí roku 1961 padlo za politické trestné činy 4 442 rozsudků. (Wolle 2005: 249) Při pokusu o překonání hranic NDR přišlo v roce 1961 o život 27 lidí, z toho 23 přímo v Berlíně. V roce 1962 to bylo 76 mrtvých, včetně pěti vojáků hlídajících hranici. Až do pádu režimu bylo při pokusu o překonání hranic zatčeno a následně odsouzeno 75 000 lidí. (Kowalczyk 2003: 156) Pro život v NDR bylo také nové, že vlna represí se neomezovala jen na potlačení veřejně vyjádřeného odporu, ale také na jeho projevy v soukromí. (Gehrke 2005: 408) Aby bylo odstřížení NDR od Západu dokonáno, realizovala FDJ kampaň s názvem Akce Blesk – proti vysílačům NATO, v rámci které její příslušníci slézali střechy východoněmeckých domů a antény, které byly naladěny na příjem západního signálu buď přeladili, nebo rovnou zničili. (Wolle 2005: 249)

U obyvatel Západního Berlína vzniklá situace také vyvolala šok. Na protestní demonstraci 16. srpna se v ulicích města sešlo asi 300 000 lidí. Tehdejší starosta Willy Brandt přednesl poměrně ostře laděnou řeč. Nicméně nakonec byl zklamán, když mu spojenci dali najevo, že situace je řešitelná jedině válkou, o kterou ale nikdo nestojí. Což bylo pochopitelné a dopředu v zásadě nikdo na obou stranách hranice s takovou



možností ani nepočítal. (Kowalczyk 2003: 152) Postoj amerického prezidenta Johna Fitzgeralda Kennedyho k Berlínu, není úplně zřejmý. Jediné, co lze tvrdit s jistotou je, že trval na svobodě Západního Berlína a zachování dopravního spojení se zbytkem SRN. Jaký režim platí na mezisektorových hranicích pravděpodobně neřešil. (Wolle 2011: 65 – 66)

## 5.4. Hodnocení významu

Význam Berlínské zdi byl od počátku kromě všeho jiného i symbolický. „Berlínská zeď nerozdělila jenom Berlín, Německo a svět. Rozdělila taky čas na předtím a potom.“ (Wolle 2005: 238) Navzdory tomu, že NDR ústy SED po celou dobu své existence oslavovala stavbu Berlínské zdi jako velké vítězství, ve skutečnosti se od počátku interpretuje jako porážka, přinejmenším s ohledem na vnitropolitickou i mezinárodní prestiž SED. Na druhou stranu ani tento radikální krok NDR od srovnání životní úrovně a stupně ekonomického rozvoje se Západem neuchránil. SED tedy muselo najít jinou cestu, jak se s ním vyrovnat. Touto cestou měla být široká socioekonomická reforma. (Wolle 2013: 403) Ale zatímco pro SED to byla jediná šance jak dosáhnout stabilizace a modernizace NDR, její obyvatelé se museli vyrovnávat se zcela novou existenční podmínkou – s nemožností opustit socialistickou zemi, kterou mnozí neměli rádi. Tato konstelace se ukázala být stěžejní pro vývoj celých 60. let. Po opadnutí prvotního šoku začali mnozí doufat alespoň ve zlepšení životních a pracovních podmínek. A pokud se SED podařilo toto zlepšení zajistit, bylo možno dosáhnout alespoň toho, co Kleßmann nazývá „rozmrzelou loajalitou“. Stavba Berlínské zdi byla natolik zásadním zlomem, že je zcela namíste mnohdy používané vyjádření, že to byl „den skutečného založení NDR“. <sup>33</sup> (Kleßmann 2006a: 7 – 8)

Berlínská zeď se stala přirozeně překážkou pro ty obyvatele, kteří by rádi z NDR odešli. V dalších letech možnost opustit zemi legálně teoreticky existovala. Jednalo se však o ponižující proceduru, při které žadatel zpravidla přišel o své dosavadní zaměstnání a s ním i sociální status. Navíc v naprosté většině případů skončila žádost neúspěšně. Jedinou nadějí na úspěch dávaly vážné rodinné důvody,

---

<sup>33</sup> Nicméně to byl také začátek jejího konce, protože všechny vnitřní důvody, které vedly k jejímu vybudování, de facto přetrvávaly až do konce. (Kleßmann 2006a: 8)

nebo fakt, že žadatelem byl penzista. Poslední hypotetickou možností pak bylo vykoupení vládou SRN za Západoněmecké marky. Zároveň ale byla překážkou pro ty, kteří byli odhodláni zůstat, ale prosazovali reformní myšlení. Jim bylo totiž vyhrožováno, že budou nuceni zemi opustit a v exilu se ocitnou z donucení. (Mueller 1999: 713 – 715)

Období, které následovalo stavbě Berlínské zdi, tak bylo směsí represí, propagandy, ale ve srovnání s 50. lety i ústupků. Byla přijata řada zákonů a opatření, která měla za úkol dohlížet na správný život socialistické společnosti. K jejich vymáhání mohla SED nově použít i násilí, které bylo jedním z faktorů, které nutilo obyvatele sžít se nadobro se svou zemí. Berlínská zeď tak vytvořila nové období normality, ke kterým neodmyslitelně patřily ze strany SED protežované hodnoty pořádku, klidu, bezpečnosti a míru. (Wolle 2005: 249) Přesto si společnost v NDR dokázala vytvořit a udržet vlastní autonomní soustavu společenských vztahů definovanou vlastními významy, nikoli těmi, které jim přikládala SED. Díky tomu tato paralelní struktura mohla fungovat mimo dosah a kontrolu SED, byť se jí ve veřejném prostoru nikdy zcela nevyhnula a musela se s ní chtě nechtě střetávat, musela jí překonávat a vznášet vůči ní specifické požadavky. SED se přirozeně snažila získat co nejvíce kontroly s využitím nutného stupně represe. Na druhou stranu jí však nechyběla ani schopnost kompromisu. Nicméně ochota podrobit se demokratické kontrole obyvatel nikdy nepřipadala v úvahu. (Wierling 1996: 44) Berlínská zeď tak přinesla stabilizaci vnitřních poměrů na straně jedné, diferencovanější metody ovládnutí společnosti na straně druhé. Jediným možným útekem před režimem byla vnitřní emigrace, a přestože SED zasahovala do mnoha soukromých věcí, určitý volný prostor pro jedince přece jen zůstal. (Kowalczyk 2005: 377 – 378)

## 6. NDR v období po roce 1961

### 6.1. Ekonomická reforma roku 1963 a cesta k ní

#### 6.1.1. Ekonomická situace po stavbě Berlínské zdi

Uzavření státních hranic sice umožnilo SED začít s úvahami jakým způsobem modernizovat a zefektivnit své hospodářství, nicméně předtím, než začala uvažovat o komplexní reformě, řešila SED dva dílčí problémy. Prvním byla opět špatná úroda, která přišla v roce 1961 a dále prohloubila negativní následky násilné kolektivizace předešlých let. Druhým kritickým problémem byl nepoměr mezi produktivitou práce a úrovní mezd. (Kleßmann 2006a: 9) Přitěžujícím faktorem bylo také ještě před uzavřením státních hranic přijaté omezení dovozu, které znamenalo pro NDR roční náklady ve výši asi 3 miliard Východoněmeckých marek. (Karlsch 2005: 199) Přestože tedy bilancování hospodářského stavu neposkytovalo úplně příznivé zprávy, situace byla zdánlivě snazší, protože jak se vyjádřil sám Walter Ulbricht, starostí o materiální uspokojení potřeb obyvatel nebyly nyní na prvním místě, vzhledem k tomu, že Západ byl schován za Berlínskou zdí. Ostatně v analýze k životní úrovni obyvatel, která mu byla předložena v roce 1963, explicitně stojí, že „po zajištění státní hranice NDR v srpnu 1961 se začalo s postupným odstraňováním nepoměru mezi akumulací a konzumací“. Jinými slovy jde o to, že v průběhu 50. let a na samotném začátku 60. let NDR vynakládala příliš mnoho zdrojů plánovaného hospodářství na spotřebu obyvatel, které tím SED chtěla odradit od odchodu ze země. Zvyšování kupní síly a spotřeby obyvatel tedy bylo vyšší v porovnání s rozvojem dodavatelského řetězce. Nově měl být tento poměr obrácen. Zaměstnanci měli odvést více práce, aby získali stejné peníze. Zároveň byla přijata řada opatření, k omezení reálné koupěschopnosti, především na úrovni zvyšování cen. Cílem bylo omezit převis kupní síly nad poptávkou, snížit spotřebu a mzdy navázat na produktivitu. Ještě v roce 1960 byly prostředky v hospodářství určené na mzdy přečerpány o 800 milionů marek. Zavedení této politiky se projevilo obratem. Již v letech 1962 se produktivita práce v průmyslu zvýšila o 8,2 % a v roce 1963 o 6,4 %. Naproti tomu průměrná mzda se zvýšila o poznání méně. V roce 1962 o pouhých 0,8 %, o rok později pak o 2 %. Byla to vlastně snaha zachránit hospodářství poté, co ambiciózní sedmiletý plán zcela selhal. (Wolle 2011: 143 – 145) (Hübner 2005: 206) Na druhou stranu neuspokojivá

situace v zemědělství a zásobování táhnoucí se mezi lety 1960 – 1962, která se projevovala nedostatkem některých potravin a dlouhými frontami před obchody vyvolávala v zaměstnancích NDR otázku, proč by měli zvyšovat svou produktivitu, když jejich vlastní životní úroveň klesá. Přírozenou reakcí pak byl zdrženlivý přístup k práci, natož k zvyšování její produktivity. Dalším omezujícím faktorem byla tuhá zima na přelomu let 1962 – 1963, která měla za následek výpadky produkce v hodnotě 760 milionů Východoněmeckých marek. (Hübner 2005: 207)

Pokles úrovně spotřeby se projevil i v konkrétních komoditách. Zatímco ještě v roce 1961 byla přes všechny problémy v NDR spotřeba masa a masných výrobků na jednotlivce přibližně na stejné úrovni jako v SRN, během dalších dvou let do roku 1963 se míra spotřeby obrátila v neprospěch NDR o celých 8 kilogramů na jednotlivce. Kromě nárůstu spotřeby v SRN, se kterou nemohla držet krok, to bylo dáno i mírným snížením spotřeby v roce 1962 v NDR z 56,3 kilogramů na 56 kilogramů u masa a masných výrobků, a patrnějším snížením z 13,4 kilogramů na 12,3 kilogramů u másla. (Wolle 2011: 144) V letech 1962 a 1963 se tyto problémy netýkaly jen potravin, ale také zboží dlouhodobé spotřeby v maloobchodě, které bylo ve zvýšené míře exportováno, aby bylo možno zvýšit dovoz potravin. (Hübner 2005: 208) Výrazný byl například rozdíl při nákupu oblečení a textilních výrobků. Obyvatelé SRN v této kategorii disponovali řádově o desetimarky vyššími prostředky k útratě. Navíc byla cenová hladina těchto výrobků v NDR o celých 70 % vyšší. V prvních letech po stavbě Berlínské zdi se tedy životní úroveň obyvatel obou německých států od sebe vzdalovala. Zatímco v SRN došlo k nárůstu reálných příjmů asi o 5 %, v NDR byl vývoj opačný. Zároveň je třeba dodat, že zatímco v SRN byl ujednáán 43 hodinový pracovní týden, pracovníci v NDR museli stále počítat s 48, později pak 45 hodinami práce týdně. (Wolle 2011: 144) V souhrnném hodnocení se životní úroveň obyvatel NDR na počátku 60. let nacházela asi 30 % pod úrovní SRN. I když je potřeba dodat, že stejným rozdílem převyšovala životní úroveň v SSSR a dalších zemích Východního bloku. Při porovnání se SRN je také třeba zmínit objektivně horší výchozí podmínky, kterými NDR trpěla. To umožnilo SED, aby hovořila o „hospodářském zázraku NDR“. (Ludz 1970: 12)

SED se obávala, že by tento vývoj mohl skutečně ohrozit snahu o zvýšení produktivity v hospodářství. V reakci na to se tedy uchýlila k opatřením, která měla stabilizovat klíčová průmyslová odvětví a uklidnit zde zaměstnané pracovníky. Oblasti,

kde se nacházely nejdůležitější podniky, byly zásobovány přednostně na úkor periferních oblastí. Celá situace se stabilizovala až v roce 1964. Zvolené řešení – cílená prioritizace v zásobování – se ukázalo jako funkční. Přes množství problémů a důvodů k nespokojenosti, nerozhořel se mezi zaměstnanci východoněmeckého hospodářství žádný otevřený odpor. Tyto podmínky však omezovaly politický vliv, který SED na obyvatele měla. (Hübner 2005: 207 – 208) Neznamenal to však nic směrem k jejím vlastním restriktivním politikám v některých oblastech, šlo spíše o její schopnost vytvářet legitimitu režimu a hospodářského systému. Situace se viditelně točila v začarovaném kruhu. Zásobovací situaci nebylo možno zlepšit, dokud by se nepodařilo východoněmeckému hospodářství zajistit vyšší produktivitu a vice versa. (Kleßmann 2006a: 10) Snaha o zvýšení produkce v letech 1961 – 1962 tak nebyla jen ústupkem tlaku obyvatel, ale nezbytnou podmínkou pro to, aby si SED moc udržela a mohla ji dále rozvíjet. „(V)edení SED v roce 1961 věřilo, že hospodářskou konsolidací v daném čase získá potřebný manévrovací prostor v sociální politice.“ (Hübner 2005: 221 – 222)

Přes dílčí úspěchy krizového managementu, které po roce 1961 sledujeme, začalo být postupně stále zřejmější, že k dosažení silného růstu a vysoké životní úrovně stačit nebude. Zhoršená ekonomická situace, ztroskotání sedmiletého plánu hned na jeho počátku, nevalný úspěch snahy o zvýšení produkce a zadlužení ve valutách na Západě neustále přibližovaly úvahy o reformě. Základní diskuze probíhala ještě před stavbou Berlínské zdi. Až její stavba však odstranila strach z riskování ekonomických experimentů a vytvořila tím nezbytný předpoklad k reformě. Důležitým předpokladem byla rovněž ochota SSSR poskytnout NDR větší prostor, byť to na jeho straně nebylo zcela bez rozporů. (Kleßmann 2006a: 11)

Jako první se myslelo na formulování výhledového plánu do roku 1970, který by stanovoval společensko-politické představy, které by se mohly stát základem nového programu SED. Za tímto účelem vznikla také v srpnu 1962 odborná pracovní komise, která měla za úkol věnovat se odpovídajícím otázkám, jako jsou životní standard či dlouhodobé vývojové trendy. (Kleßmann 2006a: 11) Překvapivá je skutečnost, že protagonistou reformy orientované na princip materiálního zájmu, která dosavadní systém plánování považovala za nedostatečný, se stal sám Walter Ulbricht. (Hübner 2005: 209)

### 6.1.2. Ideologické a myšlenkové základy reformy

To, že příčinou přetrvávajících ekonomických problémů NDR nebyla jen objektivně špatná počáteční situace a neustávající proud emigrantů v produktivních letech, ale strukturální krize, se ukázalo krátce po stavbě Berlínské zdi. Je tedy zřejmé, že SED musela najít systémové řešení. Již na začátku roku 1962 ustanovila SED pracovní skupinu, která měla v rámci příprav na VI. Sjezd SED připravit plán reformy celého systému plánování a řízení. Impulsy k modernizaci a ekonomické reformě však nevycházely jen z vnitřních potřeb NDR, ale byly inspirovány i vývojem v SSSR. V souvislosti s druhou destalinizací, která začíná již roku 1961, se později nejen v NDR, ale prakticky v celém Východním bloku objevuje debata vyvolaná esejí ekonoma Jevseje Grigorjeviče Libermana, která vyšla v září roku 1962 v sovětském deníku Pravda pod názvem Plán, zisk, prémie. V této eseji se objevuje mnoho prvků, které později nalzáme v Novém ekonomickém systému plánování a řízení (*Neue Ökonomische System der Planung und Leitung*, dále jen NÖSPL). Pro NDR však byla mnohem důležitější možnost touto esejí ideologicky ospravedlnit své vlastní záměry a představy. Zajímavé je však také to, že celá rozpoutaná diskuze, stejně jako mnohé návrhy NÖSPL, s části navazují na koncepce a myšlenky ekonomické reformy z let 1956 – 1957, jejímiž autory byli Fritz Behrens a Arne Benary (viz část 4.2.1.). Nicméně v tehdejší NDR nemohly tyto úvahy skončit jinak, než označením za revizionismus. Na druhou stranu bylo nepřehlédnutelné, že mnoho bodů jejich tehdejší kritiky směrem k příliš centralizovanému a byrokratickému systému plánování se s narůstající naléhavostí objevovalo znovu. (Kleßmann 2006a: 3 – 12)

Silný základ pro reformu znamenala i nová kampaň za zvýšení norem a produktivity práce, která narazila na patrný odpor. Tisk řízený SED o tom informoval s neobvyklou otevřeností a v neobvyklé šíři. Odpor mezi pracovníky byl zesílen vědomím, že se nejedná o krátkodobé opatření, ale o dlouhodobé nároky. Z ekonomického hlediska byly oba nároky jednoduše odůvodnitelné. Nicméně problémy, které stály v cestě jejich naplnění, nebyly řešitelné za pomoci „patetického apelu na socialistickou pracovní morálku“. Velmi brzy se ukázalo, že při snaze o zvýšení produktivity musí být hlavním předmětem zájmu vlastní finanční či materiální zájem pracovníků. (Kleßmann 2006a: 10 – 11) Období 60. let je plné diskuzí o cílech a funkcích sociální politiky. Například už 1. července 1961 byl

schválen Zákoník práce,<sup>34</sup> který obsahoval základy SED propagované politiky směrem k zaměstnancům. Zákoník zahrnoval mnoho jednotlivých opatření, která se týkala práva na výpověď, dovolenou, pracovní doby, ochrany při práci i mezd. (Hübner 2005: 219) Na druhou stranu nikdy v dějinách NDR nebyla sociální politika tak silně vázaná na reálný hospodářský rozvoj a tím de facto omezená. Ekonomický zájem šel do popředí a vedle socialistické rovnosti obsahoval i prvek kalkulované nerovnosti. (Hübner 2006: 144)

Hospodářská reforma do značné míry reagovala na obnovení důvěry ve vědecko-technologický pokrok a jeho pozitivní přínosy pro hospodářství a společnost v případě, že je efektivně využito. NÖSPL měl tedy za cíl také dosáhnout nejvyššího možného stupně vědecké a technické dokonalosti výrobků i procesu jejich výroby. Vědecko-technologický pokrok měl přinést také soustavný růst produktivity skrze racionalizaci a zvýšenou specializaci ve výrobě a distribuci a tím garantovat trvalý růst hlavních odvětví ekonomiky a efektivní kapitalizaci pokroku v moderních přírodních vědách a technologiích. Od zvýšení kvality výrobků si SED slibovala také větší uplatnitelnost na mezinárodním trhu, včetně trhů západních, a tedy zlepšení své finanční stability. Zvýšenou efektivitu a racionalizaci měl NÖSPL vnést rovněž do finanční oblasti. Zde šlo především o dosažení nejvyšší možné ekonomické efektivity a využitelnosti investičních plánů, využití materiálních a finančních zdrojů v souladu s jejich ekonomickým užitkem, odkrytí a mobilizaci všech rezerv pro rozvoj produkčních sil. S nástupem vědecko-technické revoluce a s tím souvisejícím zavedením nových principů do hospodářského života už si ale SED ve své ideologii směrem k dělnictvu nevystačila s tezemi o odstranění velkokapitálu a zrovnoprávnění dělnické třídy. Otázkou postavení dělníků v novém systému bylo potřeba znovu otevřít. Automatizace v hospodářství zvyšovala propast mezi tělesnou a duševní prací. Na kulturní úrovni SED reagovala snahou o zkrášení obrazu práce a pracujících, jejich idealizací. Pracující byli zobrazováni jako vládnoucí třída a nejproduktivnější část společnosti. I když je zpochybnitelné, že to tak skutečně bylo. (Barck, Mühlberg 2005: 171)

Na počátku 60. let se proměňuje i vnímání vztahu mezi hospodářskou základnou země, vývojem společnosti a politikou. Po celá 50. léta a na začátku 60. let

---

<sup>34</sup> Zákoník byl v letech 1963 a 1966 novelizován, aby odpovídal potřebám NÖSPL. (Hübner 2005: 219)



se v politicko-ideologické rovině SED soustředila na klasický boj masových tříd. Její hospodářská politika byla kromě budování materiální základny těžkého průmyslu orientovaná především na uspokojení potřeb vládnoucí dělnické třídy. Tímto způsobem se SED snažila i o uvolnění napětí po povstání roku 1953. Rok 1962 však přináší reformní ekonomické uvažování v kombinaci s novým přístupem SED k budování společnosti (od třídního boje směrem k individuálnímu dohledu, viz níže). Jinými slovy jde o to, že politickému cíli vytváření a rozvíjení socialistické společnosti mohou sloužit dva různé, byť komplementární ekonomické cíle. Prvním cílem je celkový nárůst efektivity ekonomiky, která tak vytvoří dostatečný materiální základ pro zvýšení sociálního blahobytu. Tedy základ pro alokaci práce a dalších zdrojů ve společnosti. Samozřejmě na socialistickém principu (v popředí zájmu SED až do přelomu let 1961 – 1962). Druhým ekonomickým cílem je nastavení takových procesů a mechanismů, které budou rozvíjet socialistické vědomí a jeho subjektivní základnu u zaměstnanců. Tato socializace z hospodářského života společnosti bude ovlivňovat současná i budoucí politická rozhodnutí. Právě hospodářská reforma z roku 1963 ovlivnila i procesy socializace v ekonomice. Proto neměla dopady jen hospodářské a nelze ji považovat pouze za čistě ekonomickou reformu. Její zaměření je společenské a procesy v ní obsažené mají na společnost vliv. (Freier, Koester, Russian 1974: 28)

Zadání pro vypracování základního návrhu reformy dostala pracovní skupina Politbyra pod vedením Willyho Stophy 11. prosince 1962. Již o devět dní později, 20. prosince, Politbyro tento návrh pod názvem Základy ekonomického systému plánování a řízení průmyslu schválilo. V čele plánovací komise nahradil Karla Mewise, který změnám příliš nakloněný nebyl, Erich Apel. Samotnou reformu ohlásil Walter Ulbricht v lednu 1963 na VI. Sjezdu SED. (Kleßmann 2006a: 12)

### **6.1.3. Nový ekonomický systém plánování a řízení**

V lednu 1963 se konal VI. Sjezd SED. Zde byl představen NÖSPL,<sup>35</sup> který byl pro hospodářský a státní aparát platný od 11. července stejného roku. (Ludz 1977: 18 – 20; Freier, Koester, Russian 1974: 33) Nezbytným předpokladem bylo úspěšné

---

<sup>35</sup> Mimořádně i KSSS v roce 1962 akceptovala a zavedla v SSSR některé body kritiky a doporučení Jevseje Libermana. (Freier, Koester, Russian 1974: 33)



znárodnění průmyslu, protože to byly právě jednotlivé státní podniky, koho se reforma primárně dotýkala. Tento předpoklad naplněn byl, v roce 1963 dosahoval podíl znárodněného průmyslu na celkovém HDP 85,5%. Podíl polostátního sektoru na HDP byl v roce 1963 6,7%,<sup>36</sup> podíl soukromých podniků 7,8%.<sup>37</sup> (Ludz 1970: 8). Hlavní cíl nového konceptu bylo zvýšení produktivity práce o 65% oproti roku 1963 do roku 1970. (Kleßmann 2006a: 12) K tomu mělo přispět v první řadě zavedení principu materiálního zájmu. Pozitivní přínos pro hospodářství NDR měl NÖSPL i v „plánech na decentralizaci a racionalizaci byrokracie v celé ekonomice skrze flexibilnější rozhodování v jednotlivých podnicích“. (Ludz 1970: 7) Důležité je rovněž zmínit, že vyšší dynamika hospodářství nebyla jediným cílem, ale prostředkem k udržení a posílení moci SED. (Kleßmann 2006a: 13) Směrem ke společnosti bylo klíčové najít rovnováhu mezi investicemi do nezbytné modernizace hospodářství a zajištěním potřeb obyvatel. Tímto se SED mohla vyhnout konfliktům ve společnosti a legitimizovat svou moc. De facto se jedná o sociální smír založený na uznání mocenské nadvlády SED výměnou za dostatečný životní standard a stabilní zaměstnání. (Hübner 2005: 216 – 217)

Jádrum reformy byl takzvaný *system ekonomických pák*, který měl vytvářet rovnováhu mezi potřebami společnosti a motivačním materiálním zájmem jednotlivce. (Kleßmann 2006a: 13) Právě *system ekonomických pák* byl i hlavním bodem kontroverze reformy. Mezi *ekonomické páky* patřily například mzdy a roční bonusy určené pro zaměstnance a v případě jednotlivých továren to byly zisky, úroky, výnosy daní a možnost určovat ceny. K dosažení plánovaných společenských cílů tak byly využity motivy maximalizace zisku jednotlivých podniků a maximalizace individuálního příjmu zaměstnance. Individuální materiální a soukromé zájmy měly sloužit jako motor k prospěchu společnosti jako celku. To ale nezajišťovala neviditelná ruka trhu v klasickém pojetí liberalismu. NÖSPL byl záměrně nastaven tak, aby automaticky pracoval ve prospěch celé společnosti, byl to systém direktivní. (Freier, Koester, Russian 1974: 34) NÖSPL sice přináší princip materiálních zájmů a vlastní odpovědnosti podniků na zisku, ale základní podmínky plánovaného hospodářství

---

<sup>36</sup> Počet polostátních podniků začal narůstat v roce 1958, jednalo se o způsob, jak zvýšit státní vliv v maloobchodě a malovýrobě. Kombinovaným politickým a ekonomickým tlakem byly vlastníci tlačeni do vytváření komanditních společností vlastněných z půli státem. (Kleßmann 1988: 314)

<sup>37</sup> Kleßmann udává k roku 1962 jen nepatrně odlišné údaje pro podíl soukromých (7,9 %) a polostátních (6,6 %) podniků. (Kleßmann 1988: 314)

a mechanismy politické intervence od hospodářství zůstaly zachovány. (Hübner 2005: 224) Nástrojem k dosahování a implementaci plánovaných cílů byl kromě komplexního systému ekonomických pák vědecky založený management a plánování. (Freier, Koester, Russian 1974: 33 – 34) Zodpovědnost za plnění daných plánů, respektive částí, které jim byly určeny, a celý výrobní proces včetně jeho řízení, tedy ležely na manažerské úrovni jednotlivých Lidových družstevních podniků (*Volkseigener Betrieb*; dále jen VEB). Přestože to může působit jen jako drobná změna v byrokratickém aparátu plánování, byla to ve skutečnosti sice nedostatečná, přesto poměrně zásadní proměna celého systému plánování a řízení. (Kleßmann 2006a: 13)

Diskuze kolem vhodnosti využití *systému ekonomických pák* v plánovaném hospodářství se soustředí na dva problémy. Za prvé je hodnoceno jako problematické využití individualizovaných materiálních zájmů, protože se zakládá na předpokladech, které jsou vlastní kapitalistickému hospodářství. Decentralizace tedy neznamená jinou formu socialistického řízení, ale pouze činí rozhodování více privátním. Socialistický motiv zde chybí. Institucionalizace soukromých zájmů ale zároveň působí proti zavádění plánovacích a kontrolních mechanismů. S těmito kritikami se SED vypořádala jejich označením za „ultralevicové ideologie“. (Freier, Koester, Russian 1974: 35) Druhým problémem je, že předpoklady, na kterých se *systém ekonomických pák* zakládá, nejsou vůbec samozřejmé. Usilování o maximální zisk (podniku nebo zaměstnance) předpokládá, že faktory individuálního zisku a jejich nastavení (úroky, ceny, mzdy) jsou v souladu s cíli celé ekonomiky. Za tímto účelem byly reformovány a zafixovány ceny. Stalo se tak však na základě konkrétního vztahu mezi hodnotou práce a daným výrobkem. Ale tyto vztahy se průběžně mění v jednotlivých odvětvích ekonomiky různě. Ustanovení jedné cenové reformy je tak neúčinné, protože pohyb mezi hodnotou výrobku a práce pokračuje. A výše popsaná podmínka tedy není splněna. (Freier, Koester, Russian 1974: 35 – 36) Cenová reforma, která nebyla dostatečná, zůstala hlavní slabinou celého systému. Přestože byly ceny v průmyslu lépe propočítávány a částečně i lépe přizpůsobeny poptávce, zůstal celý systém v zásadě statický a shora regulovaný. Orientace na plnění plánu, především na plnění jednotlivých ročních plánů, také značně zkomplikovala jakékoli inovativní a dlouhodobé investice, které s sebou přirozeně nesly jistou míru rizika. (Kleßmann 2006a: 13) NÖSPL tak

nedokázal sladit výrobu produktů s potřebami konzumentů, protože *system ekonomických pák* nedokázal reagovat na měnící se podmínky výroby. (Freier, Koester, Russian 1974: 37)

## 6.2. Vývoj SED

### 6.2.1. Druhá destalinizace a nový program KSSS

Na počátku 60. let přišla KSSS s návrhem nového reformního programu strany spojeného s druhou fází destalinizace v SSSR. Tento návrh od počátku poutal širokou pozornost, po finalizaci první verze v červenci 1961 byl dál k diskuzi veřejnosti a na XXII. Sjezdu KSSS, který se konal v Moskvě mezi 14. a 31. říjnem roku 1961 byl schválen. (Wolle 2011: 115) Jako všechny jiné milníky politického vývoje v SSSR se i tento program stal východiskem pro podobně orientované debaty v celém Východním bloku. Pro SED a její vedení to byla příznivá konstelace, protože její vlastní reformní úsilí mohla politicky zaštitit sovětským modelem, bez ohledu na to, že ho svou hloubkou v mnoha ohledech překonávala. (Kleßmann 2006a: 14) Nový program KSSS byl záhy po svém vzniku, ještě před oficiálním přijetím na stranickém Sjezdu, popularizován a propagován mezi obyvateli NDR. Magazín *Neues Deutschland* mu věnoval titulní stránku již 31. srpna 1961. Náplní nového programu byl detailní popis cesty od socialistické ke komunistické společnosti, která se měla odehrát v následujících dvaceti letech ve dvou etapách. První etapa byla ohraničena roky 1961 – 1970, druhá měla proběhnout v následující dekádě 1971 – 1980. Program jako celek i jednotlivé body, které předpokládá, vycházely z přehnaného optimismu směrem k rozvoji technologií, které měly umožnit postupné nahrazování lidské práce automatizací a s tím spojený nárůst produktivity, který měl zajistit přebytky všech materiálních potřeb. Už v etapě první se například předpokládalo, že hospodářství SSSR v produkci na osobu předežene Spojené státy americké. Zároveň odstraní těžkou fyzickou práci, zdvojnásobí produktivitu a SSSR bude zemí s nejkratším, šestihodinovým pracovním dnem na světě. Ve druhé fázi mělo být budování komunistické společnosti úspěšně zakončeno. To mimo jiné znamenalo zvýšit produktivitu práce oproti roku 1961 až na čtyři a půl násobek (a zároveň dvojnásobek ve srovnání s produktivitou Spojených států), dosáhnout celkové automatizace průmyslu a dalšího zkracování pracovního týdne, při současném zajištění přebytku

materiálních potřeb. (Wolle 2011: 116 – 118)

O závěrech XXII. Sjezdu KSSS v Moskvě podal samotný Walter Ulbricht zprávu Politbyru SED 7. listopadu 1961. A první konkrétní dopady této druhé destalinizace byly patrné už v noci ze 13. na 14. listopadu 1961, během ní údržbářské čety NVA přijely ke Stalinovu pomníku v Berlíně a odstranily jej. Následujícího dne, 14. listopadu, se na stránkách magazínu *Neues Deutschland* v rámci většího článku téměř ztratila zmínka nadepsaná jako Sdělení magistrátu města Berlín. Ta oznamovala, že po vzetí na vědomí materiálů z XXII. Sjezdu KSSS, se magistrát Berlína na svém zasedání 13. listopadu 1961 rozhodl přijmout některá opatření ve veřejném prostoru Východního Berlína, která de facto znamenala odmítnutí Stalinova kultu osobnosti a stalinismu. Přijatá opatření se kromě odstraněného Stalinova pomníku týkala přejmenování Berlínských ulic. Část původní Stalinovy aleje (*Stalinallee*) mezi Frankfurtskou bránou (*Frankfurter Tor*) a Alexandrovým náměstím (*Alexanderplatz*) byla přejmenována na Alej Karla Marxe. Druhá část této aleje od Frankfurtské brány směrem na východ byla pojmenována Frankfurtská alej (*Frankfurter Allee*). Rovněž stanice příměstských vlaků i metra, které se v místech nacházejí, byly nově přejmenovány jako Frankfurtská alej z původního názvu Stalinova aleje. Další významnou změnou bylo škrtnutí Stalinova jména z názvu *VEB Elektroapparatenwerk J. W. Stalin*, které bylo v novém názvu nahrazeno prostým místním označením Berlín-Treptow. Pod tímto článkem následoval v magazínu *Neues Deutschland* ještě jeden kratší článek s názvem Nyní Eisenhüttenstadt, který v krátkosti informoval o administrativních změnách v oblasti Frankfurt (Oder), jejichž výsledkem bylo, že původní Stalinovo město (*StalinStadt*) bylo sloučeno s menším sousedním městem pod společným názvem *Eisenhüttenstadt*. (Wolle 2011: 128 – 129) Druhé destalinizaci z XXII. Sjezdu KSSS se sice mezinárodně nedostalo takové pozornosti jako té první zahájené na slavném XX. Sjezdu KSSS v roce 1956, nicméně v jistém ohledu zašla dále než ta první. Přinejmenším Stalinovo jméno mizelo z názvů ulic a měst v celém SSSR i Východním bloku a NDR nebyla výjimkou. (Kleßmann 2006a: 14) Avšak kromě těchto změn ve veřejném prostoru a v popularizaci reformního programu KSSS pozorujeme v NDR, respektive v samotné SED, ústup ze stalinismu, který dominoval v poválečných letech, až v letech 1963 – 1964 v souvislosti s přijetím vlastního nového programu SED. (Ludz 1977: 18)

### 6.2.2. Nový program SED

V roce 1963 přijala SED nový program, který stanovoval základní politické cíle. Novým sovětským reformním programem se nechal dalekosáhle inspirovat. Strana tímto přijala první ucelený program, od roku 1946. Se sovětským vzorem se shodoval především ve svém ideologickém ladění a oslavnému optimismu společenské a hospodářské modernizace. Na druhou stranu se v konkrétní rovině udržoval na obezřetně pragmatické úrovni. Po neúspěchu se sedmiletým plánem, který se stal nesplnitelným krátce po svém vzniku, byla SED o poznání opatrnější při zadávání konkrétních časově určených závazků. Kromě cíle rozsáhlého budování socialismu obsahoval i popis utopické budoucnosti. Konstatoval také začátek „nové epochy v dějinách německého lidu“, do které už NDR měla vstoupit. Tato epocha je popsána následujícími slovy: „Je to éra míru a socialistické bezpečnosti, lidské důstojnosti a bratrství, svobody a spravedlnosti, lidskosti a radosti ze života. Staleté vykořisťování člověka člověkem bylo odstraněno. (...) V nové společnosti platí základní zákon: Vše s lidem, vše skrze lid, vše pro lid.“ (Stephan 1963: 28 cit. podle Kleßmann 2006a: 15) V tomto vyjádření se skrývá důležitý významový posun. SED již nehovořila o třídách a jejich emancipaci, ale o emancipaci a důstojnosti člověka jako takového. V souladu s tímto sama sebe již nenazývala „stranou dělnické třídy“, ale stranou „všeho pracujícího lidu“. (Stephan 1963: 30 cit. podle Kleßmann 2006a: 15) V souladu s tímto přinesl rok 1963 i výraznou změnu ve formách, kterými si SED zajišťovala a upevňovala moc, stejně jako ve formách politického nátlaku a teroru. Zatímco na konci 40. a v průběhu 50. let SED uplatňovala politický teror vůči celým společenským třídám (ať už to byli sedláci, střední a vysoké vrstvy buržoazie nebo některé kruhy inteligence apod.) po roce 1963 se zaměřila na výběrový nátlak na specifické malé skupiny či jednotlivce způsobem individualizovaného dohledu a vynucování dodržování závazných norem. Masové nátlakové a represivní akce postupně mizely. (Ludz 1970: 12 – 13)

Zcela jinou dikci, která se odlišuje od období masové mobilizace a ideologického jazyka 50. let a do popředí staví všechny důležité modernizační prvky 60. let měla i nově užívaná definice socialismu. „Socialismus, to je: boj o vysokou produktivitu práce, dosažení světové úrovně v produkci a spolurozhodování o ní. Toto vyžaduje uplatnění pokročilé vědy a techniky, ovládnutí nejmodernějších postupů v pro-

dukci a kvalifikované vedení a organizaci lidového hospodářství. To je základní podmínka pro trvalé a plánované zlepšování životních podmínek lidu.“ (Stephan 1963: 30 cit. podle Kleßmann 2006a: 15) V další části se program poměrně detailně věnoval jednotlivým konkrétním opatřením, která měla k naplnění takové vize socialismu vést. Délka celého dokumentu přesahovala 100 stran a jak je pro programy komunistických stran obvyklé, věnovala se všem aspektům rozvoje. Od politiky přes hospodářství a společenské otázky až ke kultuře. Zajímavé je, že i přes vytrvalé upevňování osobní moci, které odpovídalo stylu 50. let, byl motorem modernizačního zaměření SED, které v mnoha ohledech přineslo dílčí liberalizaci a možnost individualizace, sám Walter Ulbricht. (Kleßmann 2006a: 15 – 17)

### **6.2.3. Generační, organizační a kádrové proměny SED**

Období po stavbě Berlínské zdi je tak spojeno s viditelnou destalinizací na jedné straně, ale upevněním pozice a nárůstem osobní moci Waltera Ulbrichta jako prvního muže ve straně i ve státě na straně druhé. (Kleßmann 2006b: 791) Ve svých rukou soustředil všechny klíčové funkce ve straně i ve státě. V jeho osobě se protínala funkce Generálního tajemníka SED, od roku 1960 dále předsedy Státní rady NDR<sup>38</sup>, a z titulu této funkce zastával rovněž místo předsedy Rady národní obrany, která byla také založena v roce 1960. (Ludz 1977: 18 – 19; Kleßmann 2006a: 17) Přestože se nejpozději v polovině 60. let formují mezi vládnoucími elitami rozdílné frakce, Ulbrichtův zásadní vliv na reformní hnutí je nezpochybnitelný. Nicméně reformní snahy měly sloužit jen ekonomické efektivitě a hospodářským účelům. Nejednalo se o žádný druh vnitrostranické liberalizace či demokratizace. Ani ústupků z nároků SED jako státostrany. (Kleßmann 2006a: 17) Přes všechny proměny v NDR tak nedošlo a nemohlo dojít ke skutečné politické změně, protože SED jako státostrana neustále koncentrovala veškerou politickou moc ve svých rukou a omezený společenský pluralismus povolovala pouze v případě, že nebyla ohrožena její výsadní pozice. (Ludz 1970: 79)

Hlavní přetrvávající otázkou tak bylo, jakým způsobem a do jaké míry

---

<sup>38</sup> Tento orgán byl vytvořen náhradou za úřad prezidenta, k jehož zrušení došlo po smrti prvního a jediného prezidenta v historii NDR Wilhelma Piecka v roce 1960. (Kowalczyk 2003: 34)

se modernizace ekonomického systému odrazí v přeměně vnitropolitické dynamiky. Jinými slovy, jaký bude zpětný ráz modernizační ekonomické politiky a diverzifikovanější společenské struktury do vnitřního vývoje SED. První výrazné změny pozorujeme v otázce členství. Chod vyspělé průmyslové společnosti dělá nezbytným vzestup a početní nárůst technických expertů. Do mnoha vedoucích pozic se probíjeli mladí specialisté a manažeři. (Ross 2002: 13) (Ludz 1970: 79) Což je pochopitelné, vzhledem k tomu, že od roku 1963 bylo i uvnitř strany patrné zásadní odklonění od politických otázek k čistě ekonomickým, kterým se stranické orgány téměř výhradně věnovaly. (Ludz 1970: 36) Nevyhnutelnost vývoje, směřujícího k vyšší společenské mobilitě, ve kterém „SED sama následovala společenské trendy“ (Ludz 1970: 34), si uvědomoval i Walter Ulbricht, který ve své řeči na VI. Sjezdu SED podpořil možnost, aby mladé vzdělané kádry vstupovaly do vedoucích pozic ve straně. Nový status SED z roku 1963 také oproti tomu minulému značně zjednodušil vstup do strany. Členem se nově mohl stát během jednoho roku kdokoli, kdo byl formálně doporučen dvěma jinými členy SED, kteří sami byli ve straně déle než dva roky. Snadno pozorovatelným výsledkem bylo, že v průběhu 60. let získávali kvalifikovaní lidé v SED čím dál tím větší vliv. (Ludz 1970: 32 – 34)

Všechny změny, kterými SED prošla, se odrazily i ve vnitřních konfliktech, které v ní v pozdější fázi 60. let vznikaly. Tím nejvýraznějším byl de facto generační spor mezi mladými vzdělanými technokratickými kádry a „politickými funkcionáři, kteří nedisponovali žádnou zvláštní technickou expertizou“. (Ludz 1970: 37) Profesionalizace a technokratizace strany rovněž vedla k rostoucímu střetu zájmů mezi různými organizačními složkami. Spory však SED ustála i s přispěním Waltera Ulbrichta. (Ludz 1970: 37) Dopady těchto změn zmírňoval i fakt, že na rozdíl od 50. let ztráta politické funkce neznamenal nutně konec dosavadní profesní dráhy. (Ludz 1970: 40) Popsaný generační konflikt se odrazil i v ÚV SED. Jednak zde byl patrný tlak na zbavování se některých starých členů ÚV SED, kteří měli jen základní vzdělání. Důležité ale bylo i celkové omlazení. Mírně zjednodušeně se dá říci, že zatímco mezi členy a kandidáty ÚV SED zvolenými na V. Sjezdu SED v roce 1958 byla většina starších 50 let, o pět let později na VI. Sjezdu SED v roce 1963 byla situace opačná



a kandidáti a členové pod 50 let byli ve výrazné většině.<sup>39</sup> (Ludz 1970: 39 – 40) S proměnou a zvýšenou náročností ekonomické agendy se proměnil i systém řízení SED. Původní liniová struktura prosazená na počátku 50. let, která po sovětském vzoru vedla od centra do nižších regionálních útvarů, byla doplněna o novou strukturu, která byla zaměřena sektorově. Nejdůležitější sektory, které obhospodařoval stranický aparát, byly průmysl, stavebnictví, zemědělství a ideologie. (Ludz 1970: 35)

Proměny SED a její politiky přinesly i vyšší míru konsenzu mezi stranou a společností. Stále pragmatictější východoněmecká populace orientovaná na budování profesní kariéry pozitivně přijala výzvy režimu k ekonomické racionalizaci a modernizaci. (Ross 2002: 13) „Kariérní vyhlídky jednotlivců a různých sociálních skupin byly rozšířeny stranou samotnou. Pro mnoho lidí se stal život v NDR hodnotnější, více stimulující.“ (Ludz 1970: 79) Ke snížení propasti mezi společností a stranou přispělo i to, že pro mladé technokratické kádry nebyly ideologické otázky nijak stěžejní. Zajímala je reforma systému v té podobě, ve které byl nastavený, aby co nejefektivněji plnil všechny své funkce. Otázkami odbourávání buržoazie a eliminace deviantních skupin se jednoduše nezabývali. Ostatně tímto způsobem byli i vzděláni a vyškoleni. „Mladí experti byli vyškoleni pro transformaci společnosti, která už byla ovládaná komunistickou stranou, do konkurenceschopné, úspěšné, industriální země.“ (Ludz 1970: 46 – 47) Přesto nelze ani mladé lídry z vedení SED považovat za možné nositele změny politické režimu. Tvořili sice protiváhu proti dogmatickým kádrům v čele s Erichem Hockerem, ale jejich ekonomický pragmatismus, který vedl ke zlepšenému hospodářskému výkonu, ve výsledku opět jenom posílil postavení SED. Podle Ludze „můžeme tyto mladé lídry SED popsat jako pragmaticky orientované nové konzervativce“. (Ludz 1970: 45)

## **6.3. Společnost**

### **6.3.1. Nová éra 60. let**

Jak je uvedeno výše, hlavním motem společenského a hospodářského života

---

<sup>39</sup> Na druhou stranu je potřeba uvést, že ani tento vývoj neznamenal, že by většího vlivu v SED dosáhly ženy. Zatímco v roce 1958 tvořily členky a kandidátky ÚV SED 13,5 % všech členů a kandidátů, v roce 1963 tento poměr ještě mírně poklesl na 11 %. A to i přes vyšší celkový počet členů a kandidátů. (Ludz 1972: 196)



NDR v poválečném období a v průběhu 50. let bylo „jak dnes pracujeme, tak budeme zítra jít“. Naproti tomu období „rozvinuté socialistické společnosti“ 70. let charakterizuje hlavní princip „jednoty ekonomické a sociální politiky“. (Wierling 1996: 47) Dá se říct, že období 60. let obě tyto fáze spojuje. V této době se zásadně proměňuje společenský étos, zároveň se potkávají dvě různé generace. Zatímco ti starší jsou stále hrdí na své zkušenosti a zážitky z těžkého budovatelského období, mladí se pyšní celkově lepším vzdělání (ať už dosáhli jakéhokoli stupně) a jsou optimističtí směrem ke svým životním vyhlídkám. (Wierling 1996: 51) Z pohledu SED bylo jednotícím prvkem pro toto období zaměření na „celkovou výstavbu socialismu“, které znamenalo poměrně zásadní celospolečenské změny minimálně na třech úrovních. Na úrovni programu a struktury strany, systému ekonomického plánování (oboje viz výše) a systému vzdělávání. (Kleßmann 2006a: 4) Zároveň jsou 60. léta dobou převratných společenských změn, pojem revoluce je na svém vrcholu i na západní straně hranic. Nová generace, která neprošla válečnou zkušeností, klade na společnost daleko větší nároky, než činila generace před ní. V NDR byli mladí označeni za pány zítřka, přestože v čele SED i celé země stál Walter Ulbricht, který v roce 1963 oslavil své již 70. narozeniny. Kromě toho znamenala 60. léta období velkého optimismu pro socialistické společenské zřízení, na jejich počátku v něm žila třetina tehdejší světové populace. A v neposlední řadě lidstvo po zklamání v první polovině století opět věřilo v techniku a technologický pokrok. (Wolle 2011: 23 – 25, 31)

Konkrétně znamená toto období až do počátku 70. let pro NDR růst hospodářství i materiální životní úroveň obyvatel, rozvoj infrastruktury, technologií, racionalizaci řízení a celospolečenskou modernizaci. Hodnocení politických podmínek, restrikcí a dohledu nad společností je ambivalentní. Některé aspekty politického a společenského života byly liberalizovány. Nic to ale nemění na tom, že byl stále vyžadován vysoký stupeň disciplíny a byly zaváděny nové formy dohledu, byť se změnil jejich charakter. Velká společenská změna pramenila z nově nastolené nemožnosti odejít do SRN. Případné konflikty se tedy musely řešit uvnitř země a jediný způsob emigrace byl ten vnitřní. (Wierling 1996: 45 – 46)

Proměnlivé byly i způsoby, kterými vznikaly konflikty mezi režimem a dělníky. Odlišovaly se podle generací, ale také na základě toho, zda se jednalo o muže nebo ženy. Obecně se dá říct, že ženy měly menší možnost fluktuace

v zaměstnání – to bylo dáno druhou zodpovědností za rodinu, která byla silnější u žen než u mužů, nižší podporou v podnicích a obecně nižší kvalifikací, která snižovala jejich hodnotu na trhu práce. Ženy se tedy držely o poznání více zpátky, než muži. Výjimkou byla oblast maloobchodu s potravinami, kde vznášely směrem k nefunkčnosti systému daleko vyhocenější stanoviska a ostřejší požadavky, než muži. Co se týká generačních proměn, dají se rozlišit tři generační skupiny. První se politicky socializovala ve Výmarské republice a cítila povinnost a spoluzodpovědnost za vlastní pracovní podmínky. Své požadavky byla zvyklá formulovat nahlas, otevřeně a organizovaně. Druhá generace byla naopak socializovaná v období národního socialismu a válečných let. Své požadavky řešila individuálně, anonymně. Často měnila zaměstnání, usazovala se v SRN, ale nešla proti státní moci. Poslední, mladá generace nastupující v 60. letech se socializovala již ve státě, který dělnickou třídu prezentoval jako tu nejdůležitější, ze které režim vychází. To jí dávalo pocit síly a byla tedy připravená a schopná jít do konfliktu. (Stadtland 2005: 379 – 380)

### **6.3.2. Demografický vývoj**

V demografickém vývoji se po stavbě Berlínské zdi v NDR objevil pozitivní trend v míře porodnosti. Zatímco obecný předpoklad, a empirická zkušenost samotné NDR z let 1953 a 1956, tvrdí, že při vypuknutí celospolečenské krize narůstá emigrace ze země a klesá porodnost, krize kolem roku 1961 tento závěr nepotvrdila. Přestože v období před uzavřením hranic v souladu s tímto předpokladem rostl počet emigrantů, v případě míry porodnosti byl trend opačný. Počet dětí narozených na 1 000 žen mezi 15. a 45. rokem života v těchto letech významně rostl. Od roku 1958, kdy se narodilo 76,6 dítěte na 1 000 žen, stoupl počet narozených až na 90,0 v roce 1963. Jen mezi lety 1960 a 1961 došlo k nárůstu o 4 narozené děti na 1 000 žen. Vysvětlení tohoto trendu netvrdí, že by obyvatelé NDR toto období nepovažovali za krizové. Tento fakt je ale vyvážen tím, že od roku 1958 dorostla generace, která nebyla válkou zasažena natolik, aby v ní počet žen převyšoval počet mužů, jak tomu bylo u generace předcházející. Pro ženy tedy bylo snazší najít partnera a založit rodinu. Kromě demografie je jako faktor podporující porodnost třeba brát i skutečnost, že po stavbě Berlínské zdi zmizela možnost zemi opustit a lidé jsou si vědomi, že se musí naučit v NDR žít

a neodkládají tedy dále zakládání rodin. Na druhou stranu, od roku 1961 do roku 1963 se míra přírůstku výrazně snížila a po vyčerpání demografického vlivu a po roce 1963 se pozitivní trend opět obrátil, dětí se rodilo méně a demografická struktura NDR se stále řadila mezi nejhorší země Evropy. (Hübner 2005: 210 – 212) Jedním z vysvětlení pro opět se snižující míru porodnosti byl trend menších rodin, který byl typický pro všechny industrializované země. Z tohoto pohledu je možno tento faktor chápat i jako ukazatel pokroku a vyspělosti NDR. (Wierling 1996: 50)

Stabilizaci pracovní síly ale ani stavba Berlínské zdi, ani příchod nové generace nepřinesl. Nastupující generace byla početně příliš slabá, aby v absolutních číslech zlepšila poměr mezi populací v aktivním věku a mimo něj. Ze stejného důvodu ani vysoká míra porodnosti v této nepočtené generaci nepřinesla zvrat do dlouhodobě klesajícího vývoje počtu obyvatel. Navíc pracovní sílu potřebnou v produktivních odvětvích východoněmeckého hospodářství odsávala rozrůstající se armáda a represivní složky státu. Narůstal také byrokratický aparát státu, SED i jejich organizací. Jedinou možností zůstává vysoká zaměstnanost žen. Celá 60. léta se tak nesla ve znamení protichůdných požadavků. Na jednu stranu bylo třeba udržet ženy v práci, na druhou stranu bylo stejně žádoucí je podpořit ve snaze zakládat rodiny. Z těchto důvodů přišel rozkvět různých druhů denní péče a servisu pro domácnosti. Ale přijatá opatření zásadní pozitivní efekt neměla. Zásadnější opatření, například možnost zůstat po narození dítěte rok doma nebo pracovat na zkrácený úvazek, dostaly ženy až v polovině 70. let. (Wierling 1996: 50)

### **6.3.3. Prvky modernizace společnosti**

Až do období ekonomické reformy se ve východoněmecké dělnické třídě, a v jistém ohledu v celé společnosti bez ohledu na sociální postavení, objevují signifikantní rozdíly a nerovnosti na základě příslušnosti k určité generaci, genderu, regionálního původu, sektoru ekonomiky, ve kterém jedinec působil. Naopak jednotícím prvky byly v první řadě sdílené zkušenosti represe a bezmoci směrem k politickému režimu a nemožnost jednotlivých sociálních skupin, ale i jedinců, odlišovat se odlišnými vzorci spotřeby. (Wierling 1996: 51 – 52) Reforma z roku 1963 a vyšší vyspělost průmyslu s sebou přinesly nové formy stratifikace. Rozdíl mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací se zvětšil. SED věnovala úsilí tomu, aby

dělníkům poskytla možnost získání vyšší kvalifikace, což spolu s trvalým nedostatkem pracovních sil zvyšovalo jejich sociální mobilitu. Především ale reforma přinesla zcela nové kariérní možnosti ve státem vlastněných podnicích pro mladé, dobře vzdělané technokraty, které se jejím předchůdcům v 50. letech nenabízely. Z nich se postupně vyvinula nová třída manažerských elit. Nastavení systému tomuto vývoji napomáhalo. V roce 1963 byla znovu obnovena funkce generálního ředitele, která odrážela nastavení nové manažerské hierarchie založené na hodnocení výkonosti. Noví generální ředitelé zároveň dostali nové rozhodovací pravomoci v oblasti investic, kapitálových toků, určování cen produktů, plánování technologického rozvoje, rekrutování nových kádrů, navazování kontaktů v daném odvětví s firmami na Východě i na Západě. Nebylo výjimkou, když výše postavení manažeři měli mezi 30 – 35 lety. Společnost v NDR se stává silně kariéristickou. Podmínkou pro budování kariéry sice byla stranická legitimizace, nicméně dále už stačilo jen vzdělání, aktivní angažování v SED nebylo nutné. (Ludz 1970: 21 – 23)

Kromě ekonomického imperativu zvýšené produkce a tlaků na kariérní úspěch se v NDR v souvislosti s reformními procesy objevil i velmi důležitý ideologický cíl zrovnoprávnit v socialistické společnosti ženy a muže. Cílem SED bylo plně zaměstnání populace v produktivním věku, přičemž pro nárůst zaměstnaných mohla využít jen vnitřní zdroje. (Hübner 2005: 209) NDR tak sice vykazovala nadprůměrně vysokou zaměstnanost žen ve všech odvětvích včetně průmyslu, čímž řešila nedostatek pracovních sil. Ale jen zřídka se jednalo o vyšší a kvalifikovanější pozice. Nešlo totiž jen o zdokonalení infrastruktury a zázemí pro to, aby ženy mohly skloubit pracovní a rodinný život, ale také o překonávání mentálních bariér patriarchální společnosti a zavedených vládnoucích struktur. V této souvislosti vydala v prosinci 1961 SED prohlášení s názvem *Žena – mír a socialismus*. (Kleßmann 2006a: 21) V prosinci 1961 rovněž přijalo Politbyro takzvané *Frauenkommuniqué*. „V něm vedení SED kritizuje nedostatečný podíl žen ve středně vysokých a vedoucích funkcích.“ (Hübner 2005: 208) *Frauenkommuniqué* obsahovalo požadavek na zlepšení pracovní kvalifikace žen ve všech profesích, státní orgány a podniky se měly zaměřit na opatření, která by ženám ulehčila pracovní život, zejména s ohledem na rodiny. (Hübner 2005: 209) Tyto procesy ale zároveň vedly ke změně funkce rodiny ve společnosti. Rozpad tradičních rodinných struktur a snížení až ztráta socializační funkce rodiny je společným prvkem všech vysoce industrializovaných zemí. Rozsáhlé zapojení žen do práce a přenesení

hlavní zodpovědnosti za vzdělání od rodin ke státu, respektive ke státem řízeným institucím jako byly jesle, školky, pionýr, FDJ či Společnost pro sport a techniku<sup>40</sup> (*Gesellschaft für Sport und Technik*) v NDR tuto proměnu ještě zvýraznily. Na druhou stranu za pozitivní je možno označit, že rodinný status ztratil svou důležitost pro budoucí status dítěte. (Ludz 1970: 23 – 24)

Vývoj po roce 1961 přinesl změnu i od způsobů, kterým se SED snažila udržet sociální smír s obyvateli NDR. A do způsobů, jakým obyvatelé vyjadřovali nespokojenost. Roky 1962 – 1963 se nesly v duchu poměrně silné mediální a informačně-propagandistické vlny, která měla za úkol propagovat novou sociální a hospodářskou politiku SED. Zároveň ještě stále probíhala ostrá mediální kampaň podporující výstavbu Berlínské zdi. Přestože tento vývoj znamenal relativní stabilizaci oproti období před stavbou Berlínské zdi, vnímali obyvatelé NDR celou situaci stále jako krizovou. Protesty se však objevovaly v umírněných formách demonstrativního mlčení, nesouhlasného kritizování, snížené pracovní morálky či psaním stížností na státní orgány. O masové protesty ve stylu 50. let už se nejednalo. (Hübner 2005: 210) Výsledkem důrazu na budování vyspělé industriální společnosti, která plní materiální potřeby svých obyvatel a zvyšuje tak jejich životní úroveň, byla přinejmenším částečná shoda mezi zájmy SED a obyvateli. (Ludz 1970: 11 – 12) Po stavbě Berlínské zdi se mnoho skupin ve společnosti muselo integrovat poté, co se uzavřela možnost odchodu ze země. Tato integrace však nepokračovala do politické sféry. Pro SED a některé jiné politicky angažované skupiny to znamenalo nutnost být vůči nim tolerantnější, vznikala proces vzájemné adaptace. SED například již od obyvatel NDR nevyžadovala otevřené vyjadřování souhlasu a oddanosti „prvnímu německému dělnicko-rolnickému státu“, formou nucených účastí na masové mobilizačních pochodech a demonstracích. Nově bylo pro průměrného člověka dostačující dosáhnout profesního úspěchu ve svém oboru a tím přispět svým dílem. Pro ty, kteří chtěli dosáhnout na vedoucí pozice, bylo členství v SED nezbytné, k prokázání loajality však stačilo pouze toto členství, žádná další angažovanost. I obyvatelé začali vnímat SED a její činnost mnohem mírněji. (Ludz 1970: 11) „Nepřehlédnutelně provedla SED po stavbě Berlínské zdi ve své politice

---

<sup>40</sup> Společnost pro sport a techniku vznikla stejně jako FDJ v roce 1952. A obě měly až do roku 1962, kdy byla zavedena branná povinnost, v zásadě stejné poslání, a sice lákat mladé chlapce ke službě v policii a armádě. (Kowalczyk 2003: 67)

ke společnosti změnu důrazu od fáze demonstrativního třídního boje ke spíše integrujícímu konceptu, který určitým způsobem anticipoval tezi socialistického lidského společenství.“ (Hübner 2005: 214)

#### 6.3.4. Politika směrem k mládeži a ve vzdělávání

Období 60. let přineslo novou politiku SED směrem k mládeži, která byla v mnoha ohledech liberálnější. Částečné liberalizace se dočkala i kultura. (Kleßmann 2006b: 791) SED se tím pokoušela uzavřít tichou dohodu s mladými lidmi, kteří měli za kus získané svobody projevit loajální účast na budování nové společnosti. (Wolle 2008: 20) Základní linie nové politiky zachycuje *Jugendkommuniqué*, které dne 17. září 1963 vydala SED. Na jednu stranu obsahovalo i prvky, které zakládaly zvýšenou ideologickou kontrolu. (Hübner 2005: 214) V každém případě ale představovalo značný rozdíl oproti období 50. let, kdy se mládeži polovojenskými způsoby vštěpovala stranická disciplína skrze povinné působení ve FDJ. Dobové kulturní klima bylo „pseudoproletářské“ a „maloměšťácky provinční“. Zakázaná byla západní móda, do roku 1961 i hudba. V individuálním projevu mladých lidí nastartovalo *Jugendkommuniqué* období otevřenějšího, chápavějšího, tolerantnějšího a svobodnějšího přístupu, nově povolená západní hudba si našla v NDR své místo, byly zakládány taneční kluby vybavené nejnovějšími deskami, kde mladí lidé trávili svůj čas. (Wolle 2008: 55 – 56, Wolle 2005: 240) Mimoto *Jugendkommuniqué* otvíralo a liberalizovalo i do té doby tabuizovanou otázku lásky a mezilidských vztahů – zatímco v 50. letech v této oblasti panovala zdrženlivá morálka 19. století, *Jugendkommuniqué*, ve kterém stojí, že „pravá láska patří k mládí“, přináší značné uvolnění, někdy označované až za východoněmeckou sexuální revoluci. V magazínu *Junge Welt*, který byl základním komunikačním nástrojem strany směrem k mládeži, dokonce přibyla nová rubrika s názvem Řečeno mezi čtyřma očima.... Nakonec pak v polovině 60. let začaly i mladé ženy v NDR užívat antikoncepci, která získávala rostoucí popularitu. Zatímco mezi lety 1965 – 1967 bylo předepsáno méně než milion měsíčních balení, v roce 1968 to bylo už 2,5 milionu balení.<sup>41</sup> Což znamenalo, že je užívalo zhruba 10% žen v odpovídajícím věku. (Wolle 2008: 65 – 67) Odvrácenou

---

<sup>41</sup> Do roku 1972 toto číslo narostlo dokonce na 13 milionů měsíčních balení. (Wolle 2008: 67)

stranou tohoto vývoje byl fakt, že ani mladým lidem se nevyhnula celospolečenská militarizace, která svým působením měla kontrolovat, aby se vymezený prostor svobody nerozšiřoval nesprávným směrem.

Racionalizace hospodářství se kromě jiných oblastí pochopitelně projevila i ve vědě a vzdělávání. (Ludz 1970: 13) Kvalita vzdělávání se tak od počátku 60. let zvyšovala, zároveň bylo znatelně modernizováno a silněji zaměřeno na oblast ekonomie a managementu. Autoři vyučovaných kurzů se neváhali inspirovat ani programy obchodních a manažerských škol ve Spojených státech amerických. Vysoké školy v NDR tak nabízely například kurzy sociologie organizace, teorie rozhodování, kybernetiky, elektronického zpracování dat, sociální psychologie a podobně. Aktualizací prošly i základy marxismu a politické ekonomie. (Ludz 1970: 22) Kromě těchto modernizačních procesů a vlivu vědecko-technické revoluce, jejíž zvládnutí považovala SED ve svých dokumentech za klíčové, ale reforma vzdělávání obsahuje i intenzivnější ideologické vzdělávání, které zachycoval nový program SED a přechod od socialistické ke komunistické společnosti. Do formálních postupů byly zaváděny principy marxisticko-leninistické pedagogiky, které měly zvýšit dopad ideologického vzdělávání, které do té doby nemělo valné výsledky. Celá školská reforma byla dovršena v roce 1965, kdy je přijat Zákon o jednotném socialistickém systému vzdělávání. (Kleßmann 2006a: 30 – 31)

### **6.3.5. Represe a militarizace společnosti**

„První německý mírový stát“ se již od svého vzniku pod neustálým tlakem ohrožení vlastní existence vyznačoval militarizací mnoha státních a společenských složek, včetně budování paramilitárních oddílů. (Kleßmann 2006a: 34) Stavba Berlínské zdi ale umožnila SED využít širší paletou restriktivních opatření, zavést brannou povinnost, začleňovat celé společenské skupiny do politického a bezpečnostního systému státu. (Diedrich 2005: 133) Řada schválených zákonů a opatření by v 50. letech narazila na větší odpor obyvatel, než si SED mohla dovolit. Kromě branné povinnosti to platí především pro zavedení pracovních táborů. (Gehrke 2005: 408) Stavba Berlínské zdi nicméně umožnila SED vytvořit uzavřený obranný systém, který se svými vnitřními bezpečnostními pojistkami a vojenským působením na venek umožnil prezentovat NDR jako ochranu před imperialismem Západu,



k čemuž směřoval už od roku 1952. (Diedrich 2005: 137) Po stavbě Berlínské zdi převzala vojenská správa i ostrahu hranic, když byla původní hraniční policie převelena pod Ministerstvo národní obrany a přeměnila se na pohraniční jednotky. (Diedrich 2005: 134)

Vybudování NVA na dobrovolném základu, byť prošla viditelnou konsolidací, se ukázalo jako neefektivní. Zákon o obraně z 20. srpna 1961 proto předpokládala nové zavedení branné povinnosti, které 24. ledna 1962 Lidový parlament schválil přijetím Zákona o obecné branné povinnosti. Nejvyšším státním orgánem pro řízení armády a bezpečnostních sborů se stala již v únoru 1960 vzniklá Národní obranná rada, která byla formálně odpovědná Lidovému parlamentu a Státní radě. Nicméně jejími členy byli členové Politbyra a ÚV SED v čele s Waltrem Ulbrichem (který jako předseda Národní obranné rady vydržel až do roku 1971). (Kleßmann 2006a: 34 – 35) Povinná vojenská služba se týkala mužů mezi 18 a 50 lety. „Celkově byla militarizace společnosti základním elementem k dosažení uniformity a ochromení společnosti. Diktatura se zde projevovala nejen nejmarkantněji, ale až do svého zhroucení i nejbrutálněji.“ (Kowalczuk 2005: 355) A netýkalo se to jen světa dospělých. Již 16. srpna 1961, tedy pár dní po stavbě Berlínské zdi, spustila FDJ kampaň s názvem Vlast volá! Chraň socialistickou republiku, kterou chtěla nalákat všechny své mužské členy starší 18 let k dobrovolnému vstupu do NVA. Zaměřena byla především na studenty, kteří zpravidla byli členy FDJ. Se začátkem školního roku se nábor přenesl i do škol, výsledkem bylo, že „skoro každý podepsal závazek k branné službě v NVA“. (Kowalczuk 2005: 355) Celospolečenský požadavek na připravenost k obraně země a zvýšená militarizace se projevovala ve všech státních a společenských orgánech v hospodářství, vzdělávání, kultuře i vědě. Školy i univerzity zařadily brannou výchovu, stejně jako všechny mládežnické organizace. Režimu z toho plynuly nové možnosti „zapojení, glajchšaltování, využívání a dozorování jedince ve společnosti“ (Diedrich 2005: 134), které předtím v žádném ohledu neměl k dispozici. Postupující militarizace společnosti nechávala minimum prostoru, kde se jí dalo vyhnout. Silně zasaženy byly i děti a mládež ve školách, FDJ, Pionýru, na sportovních akcích, prázdninových pobytech, spartakiádách. Tam všude je čekaly pochodňové průvody, paravojenské rituály, důraz na uniformitu a vojenskou organizaci, na které si měly zvykat. S novým uspořádáním společnosti a její hierarchií a společenským řádem se obyvatelé NDR museli buď vyrovnat, anebo stát vědomě



mimo se všemi následky. Pro SED to byl nástroj ideologické výchovy a kontroly, kterým si upevňovala moc. (Diedrich 2005: 134 – 135)

Stavba Berlínské zdi nebyla jediným důvodem pro rozvoj armády. Kromě toho byla zásadní sovětská vojenská doktrína z roku 1960, která jednotlivým zemím Varšavské smlouvy určovala základní linie rozvoje ve vojenské oblasti. Všechny země včetně NDR byly povinny připravit se na budoucí válku, kterou si plánovači SSSR představovali apokalypticky. Po fázi konsolidace NVA a zavedení branné povinnosti tak přišla doba, kdy byla konsolidována jako koaliční armáda Varšavského paktu. Vyšší důraz na ideovou indoktrinaci a vyšší míra dohledu v ozbrojených složkách NDR se projevil též v zavedení zvláštních vojenských zákonů a vojenských soudů. (Diedrich 2005: 133 – 134)

## 7. Období po reformě roku 1963 do roku 1968

### 7.1. Hospodářský vývoj po roce 1963

Období let 1963 – 1968 bylo co do reformního úsilí vrcholem celých 40 letých dějin země. Bylo to jediné období, kdy přichází pokus o komplexní reformu iniciovanou a řízenou shora. (Wolle 2008: 37) A přes všechny krize, kterými země prošla, velmi nepříznivé počáteční podmínky a nedostatky v některých odvětvích, by bylo nekorektní hodnotit hospodářský výkon NDR čistě negativně. Například v roce 1967 se země řadila v objemu průmyslové výroby celosvětově na osmou příčku. Na tuto pozici ji vyneslo zvýšení jejího objemu mezi lety 1950 a 1968 o celých 471 %. (Ludz 1970: 14) Pozitivním faktorem byla zároveň – a pro vedení SED a její snahu o zklidnění situace především – i zlepšující se situace v oblasti osobní spotřeby. Dokládají to například oficiální statistiky o objemu maloobchodního prodeje. Jeho roční růst o 10 % mezi lety 1964 – 1967 byl uspokojivý. Ještě silnější dynamiku vykazoval i v letech 1968 a 1969, kdy rostl o 13 %, respektive 17 %. (Wolle 2008: 41) Kromě toho, že se vytrvale zlepšovala nabídka spotřebního zboží. Mezi lety 1963 – 1968 došlo k nárůstu míry osobní spotřeby o 20%, což byl pozitivní fakt, přestože je toto číslo (ale v souladu s plány SED) pozadu oproti nárůstu průmyslové výroby, která za stejné období dosáhla 37 % růstu. (Ludz 1970: 23) Na konci 60. let tedy NDR působila znatelně pozitivnějším dojmem, než kdykoli předtím v době od svého vzniku. Objektivně se jednalo o celkem produktivní ekonomiku, která prošla inovativní reformou, disponovala poměrně kvalitním vzdělávacím systémem, zaměstnávala vysoké procento žen a svým obyvatelům nabízela slušnou životní úroveň. (Ross 2002: 12) O zlepšení produktivity ekonomiky svědčí i to, že v roce 1966 byl zaveden každý druhý pracovní týden jako pětidenní, o rok později byl pak uzákoněn čistě pětidenní týden. (Hübner 2005: 213)

Přesto se objevil minimálně jeden faktor, který SED nutil, aby vynakládala prostředky na udržení pozitivního vývoje, které v dlouhodobém období vedly k dalším komplikacím. Po letech budování plánovaného hospodářství se v celém systému vytvořily rovnováhy mezi subvencemi do jednotlivých průmyslových odvětví a jejich produkcí, které zavedení principu tržních cen do mezipodnikových transakcí vychylovalo. A mimo jiné způsobovalo zvýšení cenové hladiny a tedy i zvýšení

nákladů na živobytí, které by mohlo ohrožovat spokojenost obyvatel a tím i stabilitu režimu. Zvyšování cen v průmyslu tedy pro SED znamenalo i vyšší subvence do spotřebního zboží. (Wolle 2008: 36) O tom, jak moc byla tato oblast politicky důležitá, protože si vedení SED udělalo obrázek z vlastních (1953, 1961) i cizích (Polsko a Maďarsko v roce 1956) zkušeností. Situace po stavbě Berlínské zdi tak byla vědomě a viditelně stabilizovaná, v průběhu dekády se velmi znatelně zlepšila i zásobovací situace. Na druhou stranu je třeba uvést, že se zvýšila i očekávání obyvatel, kteří již neměli alternativu odchodu ze země. (Kleßmann 2006b: 792)

Ve srovnání se zeměmi Západní Evropy a Spojenými státy byla sice NDR chudší a ekonomicky méně produktivní. Na druhou stranu ale disponovala štedřejším a inkluzivnějším sociálním systémem. Ten byl zřejmě i jedním z důvodů proč nebyl odpor k režimu příliš patrný, byť SED mnoha jednotlivcům a některým sociálním skupinám poskytovala důvody k nespokojenosti. Ve výsledku se tak postupně, a v průběhu let stále viditelněji, proměňuje i vnímání „druhého německého státu“ v SRN. V jejím veřejném prostoru se poprvé od konce války ustupuje od diskurzu, který NDR pojmenovával jako „okupační zónu“ nebo „takzvaný stát“. <sup>42</sup> (Ross 2002: 12) Mezi odborníky a odbornou veřejností SRN, ale i ostatních Západních zemí, pak nepřehlédnutelné úspěchy v hospodářství, společenském rozvoji a vzdělávání byly argumentem pro přehodnocení dosud používaných konceptů, které byly pro studium jejího politického režimu používány. Náhled na NDR byl o poznání méně politizovaný, právě v této době se jako nejvhodnější pro studium jejího a podobných politických režimů začal uplatňovat koncept modernizace. (Kleßmann 2006b: 791)

## **7.2. Vývoj společnosti po roce 1963**

Období let 1963 – 1968 bylo na druhou stranu, při bližším pohledu na společenský vývoj, i obdobím plným rozporuplností. Podle spíše literárního vyjádření Stefana Wolleho to „bylo období nového začátku, ve kterém nakonec

---

<sup>42</sup> I když je nutno dodat, že vývoj po roce 1963 zásadně proměňuje i vztah NDR k SRN v tom smyslu, že mizí celoněmecká revoluční perspektiva – NDR má již vybudovaný socialismus, míří do nové fáze a nemůže čekat na z revolučního hlediska opozdilou SRN. (Florath 1998: 216)

všechno zůstalo při starém. [...] Panovala neomezená radost z diskuze a otevřenosti k novým myšlenkám. Zároveň to bylo období rozkvětu doslovně přijatého dogmatismu.“ (Wolle 2008: 18 – 19) Za tímto vyjádřením se skrývá fakt, že východoněmecká společnost prošla množstvím proměn, které ji modernizovaly a přibližovaly standardu vyspělých industriálních společností. V některých ohledech tento standard i převyšovala. Zároveň ale podléhala mnoha unifikujícím tlakům SED, která ze svého nároku na kontrolu společnosti nepolevila, byť volila jiné způsoby. Symbolickým dokladem může být i nová ústava NDR z roku 1968. Ta mimo jiné slibovala svobodu projevu, ale žádnou viditelnou změnu do veřejného diskurzu nepřinesla. (Wolle 2011: 23 – 25) Rozhodně nezměnila to nejdůležitější – jakýkoli projev nesouhlasu, který byl veřejný, byl považován za útok na politické zřízení v zemi. Až do roku 1968 bylo v původní ústavě NDR zakotveno právo na stávkou. Ačkoli politická realita, jak jí všichni rozuměli, znamenala, že otevřená stávka není možná. Jakákoliv organizovaná a veřejně propagovaná stávka byla považována za politický akt. Jediný způsob, jak se vyhnout tomuto zařazení bylo vést spontánní otevřené nekomunikovaný protest. Pouze ten bylo možno vnímat jako vyjádření nesouhlasu s dílčí událostí a mohl být tolerován. (Hürtgen 2005: 393)

Přes některé pozitivní demografické trendy spojené s nástupem poválečné generace, byla velikost populace v produktivním věku v roce 1968 stejná jako v roce 1960. Důležité však je, že se proměňovala struktura zaměstnanosti a profesního zaměření populace. Svůj podíl na tom měl hospodářský vývoj i politika SED v oblasti vzdělávání.<sup>43</sup> Pozitivním faktorem tohoto vývoje bylo, že NDR byla společnost s poměrně vysokou sociální mobilitou. Narůstal počet dělníků i pracovníků v administrativě. Na druhou stranu se snižoval počet zaměstnanců v zemědělství (v roce 1968 to bylo 12 % pracovní síly) a řemeslníků a živnostníků (v roce 1968 pouze 0,2 % pracovní síly). V dělnických profesích se zároveň zvyšovaly nároky na odvedenou práci i kvalifikaci zaměstnanců. Snaha SED vytvořit v 50. letech prominentní sociální třídu dělníků se nezdařila, protože tato její představa se nesetkala s obecnou veřejnou podporou. V 60. letech ale přišlo zlepšení, které souviselo právě se zvýšenou náročností dělnických profesí – SED cíleně podporovala programy na zvýšení kvalifikace a doplnění vzdělání, čímž jejich sociální mobilitu zvýšila.

---

<sup>43</sup> V oblasti mládeže a vzdělávání byla SED aktivní a v polovině 60. let přijala dva velké, komplexní zákony, které určovaly její politiku: *Jugendgesetz* (1964) a *Bildungsgesetz* (1965). (Ludz 1977: 20)

Stejným směrem působil i nedostatek pracovníků v celé zemi, který i nekvalifikovaným dělníkům dával možnost měnit poměrně bez problémů zaměstnání. Nároky na zvýšení kvalifikace dělníků přinesla i industrializace v zemědělství ve velkoplošných LPG, která mimo jiné znamenala nové pozice s techničtěji náročnější prací. Z makroekonomického hlediska pozitivní zprávou bylo, že se takto podařilo zvýšit produktivitu práce v sektoru. Nepříznivým faktorem bylo, že kvalifikovaní zemědělní dělníci odcházeli do měst častěji než ti nekvalifikovaní. Snahy SED zahrnout v co nejvyšší možné míře do pracovního života ženy nebyly zcela neúspěšné. Na druhou stranu zde byla patrná těžko překonatelná společenská omezení – přetrvávající konzervatismus a patriarchalizmus velké části společnosti. V roce 1966 tvořily ženy celých 44,6 % zaměstnanců v průmyslu, ale obsadily jen 8,7 % vedoucích pozic. (Ludz 1970: 19 – 21)

Kontrola společnosti se v souladu s opuštěním od masové mobilizace a hromadného útlaku směrem k individuálnímu dohledu dále formalizovala a institucionalizovala například přijetím právních norem v oblasti mládeže (*Jugendgesetz*), rodiny (*Familiengesetz*) či vzdělávání (*Bildungsgesetz*). Všechny tyto zákony přijaté postupně v rozmezí let 1964 – 1966 posilovaly účinnost dohledu nad společností tím, že stanovily závazné normy, jejich nedodržování se pak dalo stíhat na jednotlivcích. Jedním z důsledků byl například i rozdílný obraz generačního konfliktu, který zažívala NDR i SRN. Zatímco mládež v SRN byla schopna z anarchistických pozic zpochybnit celé společensko-politické uspořádání země, generační konflikt v NDR SED značně omezila. Dorůstající generace tak nevyzývala celý systém, ale vyjadřovala touhu po modernějším a flexibilnějším socialistickém systému. (Ludz 1970: 12 – 13)

## 8. Komparace a shrnutí

### 8.1. Hospodářský vývoj a proměny hospodářské politiky

Schopnost SED prosazovat své hospodářské politiky byla v obou komparovaných obdobích srovnatelná a souvisela s konsolidací vlastní moci a organizační struktury, které SED nejpozději v roce 1958 dosáhla. Ať už se jednalo o ambiciózní pětiletý plán roku 1958 či sedmiletý plán roku 1959, a bez ohledu na zhodnocení jejich úspěšnosti, byla SED schopna přijmout všechny kroky, které považovala skrze Plánovací komisi a své odborné orgány za nezbytné pro to, aby plány úspěšně naplnila. To platí i pro zavádění hospodářských politik po stavbě Berlínské zdi a implementaci všech nástrojů ekonomické reformy. Faktor masové emigrace, který SED nutil do roku 1961 přistupovat ke kompromisům je z tohoto pohledu externí. Otázkou tedy zůstává, jestli byly (a případně které) konkrétní kroky, jejichž realizaci SED z tohoto důvodu nebyla schopna zcela realizovat.

Pokud budeme za hlavní hospodářské cíle konce 50. let považovat dokončení kolektivizace především v zemědělství a v druhé řadě i v maloobchodě a řemeslech, rozvoj těžkého průmyslu, jako hlavní cíl celého období od počátku budování socialismu v NDR a uspokojení materiálních potřeb obyvatel, zjistíme, že o neúspěchu se dá hovořit jen v posledním případě. A zde se jako silnější jeví interpretace, že slabinami při implementaci těchto cílů byly jiné faktory, než schopnost SED naplňovat své politiky.

Hlavním je inherentní rozpornost obou požadavků v podmínkách plánovaného hospodářství zaměřeného na těžký průmysl. V tomto modelu je sektor spotřebního průmyslu zákonitě odsunut na vedlejší kolej. Z politických důvodů – sociální politika zaměřená na utlumení migrace ze země – se ale SED rozhodla zvyšovat míru spotřeby obyvatel, čímž v nastaveném modelu vytvářela nerovnováhu. Tím se její snaha nakonec ukázala jako kontraproduktivní, protože v kritickém momentu, kdy působilo několik nezávislých faktorů (kolektivizace, pokles investic v průmyslu, špatná úroda daná nepříznivým počasím) neměla centrální plánovací úroveň dostatek nástrojů, aby situaci efektivně řešila, a vlna emigrace zesílila, čímž se situace krize dostala do prohlubující se spirály.

Samotná stavba Berlínské zdi neznamena žádnou zásadní proměnu cílů

hospodářské politiky SED ani jejich nástrojů. SED si je vědoma, že její sociální politika stále zůstává jako platný a potřebný cíl, byť se mění její motiv. Už nejde o to, odrazovat obyvatelstvo od emigrace, ale de facto o budování loajality. Stavba Berlínské zdi však umožní krátkodobé proměnění váhy jednotlivých priorit, kdy SED vyrovnává v předešlém vývoji vzniklou asymetrii mezi investicemi a spotřebou. Právě zde podle autora spočívá hlavní důvod pro tvrzení, že stavba Berlínské zdi zachránila východoněmecké hospodářství – k tomuto narovnání dříve nebo později z makroekonomických důvodů dojít muselo, ale nebylo realizovatelné ve chvíli, kdy by vyvolalo takovou vlnu nespokojenosti, že by ji SED v podmínkách prostupné hranice nemohla zvládnout.

Uvědomění si nezbytnosti hlubší reformy celého systému se objevuje až následně, ve chvíli, kdy se ukazuje, že i přes krátkodobou stabilizaci situace a pozorovatelné zlepšení se model fakticky vyčerpá, a pokud SED nepřistoupí k reformě, musela by přistoupit ke snížení svých ekonomických ambicí. Zde se objevuje stejný motiv nutné sociální politiky pro budování smíru mezi stranou a obyvatelstvem, která se tentokrát stává impulsem k reformě.

Autor se rovněž domnívá v případě hospodářské politiky SED a východoněmeckého hospodářství ve sledovaném období je vývoj kontinuální. Především z toho důvodu, že cíl vybudovat industrializovanou zemi nabízející vysoký materiální standard se nijak nemění. Mění se pouze náhled toho, jak má být tohoto cíle dosaženo. A nové řešení strana hledá poté, co se to původně přijaté vyčerpalo. Z rozhodující části z vnitřních důvodů, nikoli externích. Znakem kontinuálního vývoje je rovněž to, že SED se nijak nevzdává nároku na svou rozhodující roli v hospodářství. Ekonomická reforma roku 1963 totiž zavádí prvky autonomie a ekonomické motivace na individuální a podnikovou úroveň. Centrální úroveň plánování je však stále závazná a rozhodující.

## **8.2. Vývoj SED**

Na počátku 60. let se na organizaci a struktuře členství projevují dva tlaky, které SED formují. První tlak vychází z tematické a odbornostní přetíženosti, kterou strana trpí v důsledku své socioekonomické modernizace, spojené s náročnějším

řízením průmyslu a novými formami dohledu nad společnostmi, které jsou kodifikovány v zákonných normách a zasahují širší okruh společenského života. Narůstá tak počet jejich odborných orgánů a komisí, její vnitřní činnost se diferencuje.<sup>44</sup> Rostou také požadavky na vzdělání členů. To se netýká jen vedení SED, ale i běžného členství, které je podmínkou pro získání vyšších manažerských pozic ve státních podnicích. Tento tlak ještě narůstá zavedením NÖSPL, který přenesením odpovědnosti za dílčí hospodářské výsledky na jednotlivé podniky, zvyšuje odborné nároky na vedení těchto podniků. Druhým tlakem, který ale směřuje ke stejnému výsledku, je nastávající generační obměna, kdy se do SED i jejího vedení dostávají lidé, kteří do dospělého věku vstupovali již v NDR, případně byli již v NDR vzděláni.

Výsledkem je technokratizace, profesionalizace a racionalizace SED. Přičemž se dá říci, že pro stranu je tento vývoj pozitivní, protože účinně navyšuje její kapacity. Mladí technokraté, kteří do strany přicházejí a proměňují ji, jsou schopni stát se jejími členy a působit ve vedení podniků či odborných komisí právě proto, že od nich není vyžadován revoluční zápal. SED tak pro mnohé zvyšuje svou atraktivitu a je schopna poskytnout ve své struktuře do značné míry depolitizovaný prostor bez viditelné ideologické zátěže, v kterém je možno budovat profesní kariéru.

Důležité je i zmínit, že v kontradikci s tímto vývojem je součástí vývoje SED ve sledovaném období mocenské posilování Waltera Ulbrichta, který se stává prvním mužem ve straně i ve státě. V kontextu ostatních zemí Východního bloku, přichází tato konsolidace moci v rukou jednoho muže možná až překvapivě pozdě, vzhledem ke specifickým podmínkám v NDR je to však pochopitelné. Zároveň je poněkud zvláštní, že doba stranického uvolňování a liberalizace některých oblastí společenského života po druhé destalinizaci na začátku 60. let přináší i takovéto posílení osobní moci.

Na druhou stranu, jak je zřejmé z celospolečenského vývoje v NDR, SED se ani modernizačními pohyby v ekonomice a společnosti nevzdávala z žádného z nároků na svou výlučnou pozici, naopak decentralizace rozhodování v hospodářství se týkala jen vybraných aspektů na nižších úrovních, ale pozice centrální autority nijak omezena nebyla.<sup>45</sup> (Ludz 1970: 52 – 54) A zůstává otázkou nad rámec této práce, jestli

---

<sup>44</sup> Pro celkový výčet odborných orgánů ÚV SED v období po roce 1963 viz Amos 2005: 86.

<sup>45</sup> I když v letech 1963 – 1964 se mnoho pozorovatelů domnívalo, že dříve nebo později povedou ekonomické reformy i v té podobě, ve které byly přijaty, ke změně režimu. (Ludz 1970: 52 – 54)



by případné rozvolnění centrální autority SED v hospodářství, tedy zvolení jisté formy *třetí cesty* mezi kapitalistickým a socialistickým zřízením, nevedlo k natolik silným tlakům na decentralizaci v politickém rozhodování, že by jej SED neustála.

### **8.3.Proměny ve společnosti**

Proměny ve společnosti a v metodách dohledu a nátlaku ze strany SED se v komparovaných obdobích odehrávají ve dvou liniích, které sice působí protichůdně, ale ve skutečnosti je možné je vnímat jako komplementární. První linií je zvýšená militarizace společnosti v období po roce 1961, která má kromě cíle budování kapacit v armádě sloužit především jako nástroj výchovy, indoktrinace a dohledu nad jednotlivci. Druhou větví je souběžné uvolňování některých (především kulturních) aspektů společenského života, výrazně snížená míra společenské mobilizace a vynucovaného aktivního souhlasu s politikou SED a celkové zlepšení v možnostech kariérního uplatnění.

Důvodem, proč je možno obě tyto linie považovat za komplementární je fakt, že primárně vycházejí ze změněného přístupu SED k formování společnosti. V souvislosti s přijetím ekonomické reformy totiž nevrcholí jen snaha vedení SED o modernizaci hospodářství, ale zároveň o modernizaci celé společnosti. Důležitým milníkem je zde druhá destalinizace a přijetí nového programu SED. To vede stranu k vyhlášení nové éry, která už není charakterizovaná třídním bojem, ale směřováním k socialistické společnosti. V mírně extrapolovaném vyjádření, člověk už není objektivně příslušníkem určité společenské třídy, která by určovala jeho poměr ke straně a k režimu, který se adekvátně vypořádá s celou třídou. Jedinec je nyní autonomním členem socialistické společnosti a v rámci své vlastní zodpovědnosti se musí chovat adekvátně. Režim je tady nově od toho, aby ho vzdělal v tom, co k této zodpovědnosti náleží, a aby dohlédl, jestli neselhává.

Kulturní uvolnění, které se projevilo především v oblasti hudby, životního stylu a trávení volného času, se dá vnímat jako pokračování politiky sociálního smíru, kterého bylo dosahováno primárně na úrovni životního standardu. Vyjádřeno nadneseně se jednalo o článek společenské smlouvy, který měl zvýšit ochotu obyvatel NDR tolerovat režim SED a kompenzovat dohled, který nad nimi vykonávala. Stejně

jako byl individualizován dohled a byla formalizovaná pravidla pro mnoho oblastí společenského života od vzdělávání, přes mládežnické a jiné spolky až po chování na pracovišti, rozšiřovalo kulturní uvolnění oblast soukromého života, který byl jediným depolitizovaným prostorem, který měli obyvatelé NDR k dispozici.

## 8.4. Shrnutí

Autor se domnívá, že ve zkoumaném období, se dá vývoj NDR a SED interpretovat jako kontinuální. Berlínská zeď ve skutečnosti neznamenal narušení, které by vytvořilo diskontinuitu, ale naopak zachránění možnosti pokračovat dříve vytyčeným směrem. Přestože se viditelným způsobem proměňují ekonomické cíle, a podmínky, za kterých jich má být dosaženo, hlavní, konečný cíl, který si SED vytkla na samém začátku své vlády, zůstává. Ve zkratce je to vysoká míra industrializace nabízející maximální možnou produktivitou hospodářství,<sup>46</sup> které umožní vysoký životní standard co nejširším skupinám obyvatel, v konečném důsledku rovnost všem. Jinými slovy je to ambiciózní modernizační projekt, který vedl k významným proměnám ve společnosti i v politice, kde se – v systému státostrany z pochopitelných důvodů – projevoval proměnami struktury SED.

---

<sup>46</sup> V tomto smyslu je součástí tohoto cíle i kolektivizování venkova z 50. let, které ve svém důsledku mělo sloužit primárně industrializaci zemědělství, která zvýší jeho produktivitu. (Ludz 1970: 32)

## 9. Závěr

Způsobů, kterými lze přistoupit ke zkoumání a interpretování dějin NDR a jejího čtyřicetiletého vývoje, se nabízí celá řada. Přestože nelze na tomto místě autoritativně určit, který z nich je nejfrekventovanější, dá se minimálně říct, že nejvíce mezinárodní pozornosti z celých 40 letých dějin se NDR dostalo, kromě jejího konce v roce 1989, dvěma nejkrizovějším obdobím, kterými prošla v letech 1953 a 1961. Ty se zároveň staly „symbolem útlaku v komunistické diktatuře, stejně jako symbolem (...) rozděleného světa na protikladné politické tábory.“ (Diedrich, Kowalczyk 2005: 1) A skrze tyto události se také NDR dostala do všech učebnic poválečných dějin Evropy a Studené války, které ovšem až na výjimky zcela opomíjí jakýkoli vnitřní rozměr a vlastní dynamiku vývoje země a jejího režimu. Ať už implicitně, nebo explicitně, staví toto pojetí NDR do role závislé země, režimu odvozeného od SSSR, který jen prodlužuje a zachytává vlny jeho vlastního vývoje. Je to příběh země, která se zmítána mezi dvěma velmocenskými bloky, stala nechtěně neuralgickým bodem Studené války.

Z jiného úhlu pohledu, který by odpovídal vlastnímu pojetí SED, minimálně na úrovni oficiální marxisticko-leninistické linie a propagandy, se dá na vývoj NDR pohlížet jako na objektivní dějinnou událost, která se naplňuje postupnými kroky. V tomto pojetí platí, že „NDR se legitimizovala skrze dějiny. První německý mírový stát byl výsledek dlouhého boje pokrokové třídy proti reakci. NDR byla cílem a prozatím vrcholem těchto dějin. K tomu nepotřebovala žádnou formální legitimizaci skrze formální většiny a žádné svobody v buržoazním smyslu.“ (Wolle 2008: 25) Ani tento přístup nenechává prostor pro analýzu a interpretaci vnitřního vývoje země a jakékoli proměny ve společnosti neumožňuje chápat jako autonomní rozhodnutí vycházející politického prostředí. Naopak je musí brát, buďto coby nedílné součásti přirozeného objektivního vývoje, nebo patologické odchylky od něj. Smyslem výše uvedeného ale nemá být polemika s marxisticko-leninistickými interpretacemi, které jsou dnes stejně marginální. Autor se však domnívá, že do stejné pasti objektivních dějin se dostávají interpretace NDR pod vládou SED jako totalitárního režimu. Tyto interpretace sice negují výše uvedené legitimování skrze dějiny, ale takovouto prostou negací neruší

logiku tohoto přístupu a nejsou schopny vykročit z přirozených hranic v něm obsažených. I ony tak k režimu SED přistupují jako ke statickému a neautonomnímu. Což sice umožňuje jeho jednostranné zhodnocení, ale nikoli nezúčastněné analyzování.

V tomto smyslu se předložená práce snažila přistoupit k analýze dějin NDR a komparaci dvou zvolených období způsobem, který do centra pozornosti klade vnitřní vývoj země. Politická rozhodnutí a velké společenské a hospodářské procesy se snaží vnímat jako inherentní součásti jejího vývoje, který SED jako státostrana vědomě drží v rukou a snaží se jej řídit směrem, který odpovídá vytyčeným cílům. Autor se rovněž domnívá, že z mnoha důvodů si historický odkaz NDR podobný přístup zaslouží, protože při zvážení všech specifických podmínek, které pro ni byly charakteristické, je nutno uznat, že její vývojová trajektorie se od ostatních zemí Východního bloku lišila. A právě proto by hlubší porozumění jejímu vývoji, jako meznímu případu, mohlo pomoci i chápání vývoji ve Východním bloku jako takovém.

# Literatura

## Periodická literatura

**Florath, Bernd.** (1998) Von der historischen Mission der SED. Wandel der politischen Vorgaben in den sechziger Jahren und die Entpolitisierung der Historiker der DDR. *Historische Zeitschrift, Beihefte*, číslo 27, s. 205 – 225.

**Freier, Udo; Koester, Otto; Russian, Pat.** (1974) Economic and Social Reforms in the GDR. *New German Critique*, ročník 1, číslo 2, s. 28 – 37.

**Kaiser, Monika.** (1995) Change and Continuity in the Development of the Socialist Unity Party of Germany. *Journal of Contemporary History*, ročník 30, číslo 4, s. 687 – 703.

**Kleßmann, Christoph.** (2001) Der schwierige gesamtdeutsche Umgang mit der DDR-Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, ročník 48, číslo 30 – 31.

**Kocka, Jürgen.** (1999) Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg. *History and Theory*, ročník 1, číslo 40, s. 40 – 50.

**Kowalczyk, Ilko-Sascha.** (2001) Von der Volkserhebung zum Mauerbau. Reaktionen von Hochschulangehörigen auf die Ereignisse in der DDR in den Jahren 1953, 1956 und 1961. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, ročník 48, číslo 30 – 31.

**Lemke, Michael.** (1993) Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960 – 1963. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, ročník 41, číslo 2, s. 153 – 174.

**Malycha, Andreas.** (2001) Der Verhältnis Zwischen Wissenschaft und Politik in der SBZ/DDR von 1945 bis 1961. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, ročník 48, číslo 30 – 31.

**Przeworski, Adam; Limongi Fernando.** (1997) Modernization: Theories and Facts. *World Politics*, ročník 45, číslo 2, s. 155 – 183.

**Ritter, Gerhard A.** (2002) Die DDR in der deutschen Geschichte. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, ročník 50, číslo 2, s. 171 – 200.

**Tipps, Dean C.** (1973) Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A critical Perspective. *Comparative Studies in Society and History*, ročník 15, číslo 2, s. 199 – 226.

**Wierling, Dorothee.** (1996) Work, Workers, and Politics in the German Democratic

Republic. *International Labour and Working-Class History*, číslo 50, s. 44 – 63.

**Mueller, Carol.** (1999) Escape from the GDR, 1961 – 1989: Hybrid Exit Repertoires in a Disintegrating Leninist Regime. *American Journal of Sociology*, ročník 105, číslo 3, s. 697 – 735.

## **Neperiodická literatura**

**Amos, Heike.** (2005) SED-Herrschaft nach 1953, 1956 und 1961. Die Durchsetzung des SED-Führungsanspruchs in Staat und Gesellschaft. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 65 – 86.

**Barck, Simone; Mühlberg, Dietrich.** (2005) Arbeiter-Bilder und Klasseninszenierung in der DDR. Zur Geschichte einer ambivalenten Beziehung. In Hübner, Peter; Kleßmann, Christoph; Tenfelde, Klaus. (ed.) *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Kolín: Böhlau, s. 163 – 189.

**Diedrich, Torsten.** (2005) Prägende Veränderungen im Militär- und Sicherheitssystem der DDR nach 1953 und 1961 im Vergleich. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 119 – 138.

**Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha.** (2005) Volksaufstand und Mauerbau im historischen Kontext. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 1 – 23.

**Ehrlich, Lothar; Mai, Gunther. (ed)** (2000) *Weimarer Klassik in der Ära Ulbricht*. Kolín: Böhlau.

**Gehrke, Bernd.** (2005) Weichenstellungen zum Disparaten. Vom schwierigen Verhältnis der DDR-Opposition zur Arbeiterschaft. In Hübner, Peter; Kleßmann,

Christoph; Tenfelde, Klaus. (ed.) *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Kolín: Böhlau, s. 405 – 424.

**Hoffmann, Dierk; Schmidt, Karl-Heinz; Skyba, Peter. (ed.)** (1993) Die DDR vor dem Mauerbau. Dokumente zur Geschichte des anderen deutschen Staates 1949 – 1961. Mnichov: Piper.

**Hübner, Peter.** (2005) Politische Einflußnahme und Freiräume im Alltag der Bevölkerung nach dem Volksaufstand am 17. Juni 1953 und nach dem Mauerbau am 13. August. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 201 – 224.

**Hübner, Peter.** (2006) Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Handlungsfelder. In Kleßmann, Christoph. (ed.) *Deutsche Demokratische Republik 1961 – 1971. Politische Stabilisierung und wirtschaftliche Mobilisierung*. Baden-Baden: Nomos, s. 79 – 145.

**Hürtgen, Renate.** (2005) Konfliktverhalten der DDR-Arbeiterschaft und Staatsrepression im Wandel. In Hübner, Peter; Kleßmann, Christoph; Tenfelde, Klaus. (ed.) *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Kolín: Böhlau, s. 383 – 403.

**Karlsch, Rainer.** (2005) Krisen als Chance? Die DDR-Wirtschaft nach Volksaufstand und Mauerbau. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, 189 – 200.

**Kleßmann, Christoph.** (1988) *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955 – 1970*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

**Kleßmann, Christoph.** (2006a) Politische Rahmenbedingungen. In Kleßmann, Christoph. (ed.) *Deutsche Demokratische Republik 1961 – 1971. Politische Stabilisierung und wirtschaftliche Mobilisierung*. Baden-Baden: Nomos, s. 3 – 76.

**Kleßmann, Christoph.** (2006b) Gesamtbetrachtung. In Kleßmann, Christoph. (ed.) *Deutsche Demokratische Republik 1961 – 1971. Politische Stabilisierung und wirtschaftliche Mobilisierung*. Baden-Baden: Nomos, s. 791 – 813.

**Kleßmann, Christoph; Stöver, Bernd.** (1999) Einleitung: Das Krisenjahr 1953 und

der 17. Juni in der DDR in der historischen Forschung. In Kleßmann, Christoph; Stöver, Bernd. (ed.) *1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Europa*. Kolín: Böhlau, s. 9 – 28.

**Kowalczuk, Ilko-Sascha.** (2003) *Das bewegte Jahrzehnt. Geschichte der DDR von 1949 bis 1961*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

**Kowalczuk, Ilko-Sascha.** (2005) Die innere Staatsgründung. Von der gescheiterten Revolution 1953 zur verhinderten Revolution 1961. In Diedrich, Torsten; Kowalczuk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 341 – 378.

**Ludz, Peter Christian.** (1970) *The German Democratic Republic from the sixties to the seventies. A socio-political analysis*. Harvard University: Center for International Affairs.

**Ludz, Peter Christian.** (1972) *The changing party elite in east Germany*. Cambridge: The MIT Press.

**Malycha, Andreas.** (2005) Die SED unter Ulbricht: Durchsetzung und Grenzen des Machtanspruchs der Führungskader um Ulbricht in den Jahren von 1945 bis 1971. In Diedrich, Torsten; Kowalczuk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 87 – 118.

**Ross, Corey.** (2002) *The East German Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London: Arnold.

**Sartori, Giovanni.** (2005) *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

**Stadtland, Helke.** (2005) Konfliktlagen und Konfliktformen. Arbeiter in der DDR zwischen Integration, Disziplinierung und Verweigerung. In Hübner, Peter; Kleßmann, Christoph; Tenfelde, Klaus. (ed.) *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Kolín: Böhlau, s. 357 – 381.

**Stephan, Thomas.** (1963) *Das Programm der SED*. Kolín: Verlag Wissenschaft & Politik.



**Stöver, Bernd.** (1999) Zusammenfassung: Das Umbruchsjahr 1953 – Ein Resümee. In Kleßmann, Christoph; Stöver, Bernd. (ed.) *1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Europa*. Kolín: Böhlau, s. 199 – 222.

**Štefek, Martin.** (2014) *Za fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

**Tilly, Charles.** (1984) *Big structures, large processes, huge comparisons*. New York: Russell Sage.

**Wolle, Stefan.** (2005) „Lage stabil, vereinzelte Vorkommnisse.“ Die Stimmung der DDR-Bevölkerung nach dem Volksaufstand am 17. Juni 1953 und nach dem Mauerbau am 13. August 1961. In Diedrich, Torsten; Kowalczyk, Ilko-Sascha. (ed.) *Staatsgründung auf Raten? Zu den Auswirkungen des Volksaufstandes 1953 und des Mauerbaus 1961 auf Staat, Militär und Gesellschaft in der DDR*. Berlin: Ch. Links, s. 225 – 252.

**Wolle, Stefan.** (2008) *Der Traum von der Revolte. Die DDR 1968*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

**Wolle, Stefan.** (2011) *Aufbruch nach Utopia. Alltag und Herrschaft in der DDR 1961-1971*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

**Wolle, Stefan.** (2013) *Der große Plan. Alltag und Herrschaft in der DDR (1949 - 1961)*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung.

## **Internetové zdroje**

**Jaraus, Konrad H.** (2010) Fürsorgediktatur. *Docupedia-Zeitgeschichte* [on-line] 11. února 2010. Dostupné z <http://docupedia.de/zg/F%C3%BCrsorgediktatur> [cit. 23. června 2016]

**Kaelble, Hartmut.** (2012) Historischer Vergleich. *Docupedia-Zeitgeschichte* [on-line] 14. srpna 2012. Dostupné z [http://docupedia.de/zg/Historischer\\_Vergleich](http://docupedia.de/zg/Historischer_Vergleich) [cit. 23. června 2016]

**Schildt, Axel.** (2010) Modernisierung. *Docupedia-Zeitgeschichte* [on-line] 11. února 2010. Dostupné z <http://docupedia.de/zg/Modernisierung> [cit. 23. června 2016]